

SZÖLLÖSY ALADÁR ÖNARCKÉPE.

SZERB HADIFOGSÁG

SZERBIA, ALBÁNIA, ITÁLIA

1914-1918

SZÖLLŐSY ALADÁR

NAPLÓJA

42 FESTMÉNYÉNEK

színes, autotypiai és egyszínű reprodukcióival.

PESTI KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1925

MINDEN JOG FENNTARTVA.

*Alle Rechte, insbesondere das Übersetzungsrecht,
vorbehalten.*

Copyright 1925
by SZÖLLŐSY ALADÁR
BUDAPEST

ELŐSZÓ

A^z

1914. évi szerbiai hadjárat hiteles története még nem jutott a nyilvánosság elé.

Mindenki tudja azonban, hogy a kudarc-al végződött hadjárat területét mennyi drága magyar vér öntözte s hogy a körömszakadtig tartott utóvédállásokban hány derék magyar katona került — halva, vagy élve — valamennyi közt legvitézebb ellentelünk kezébe.

Átoglyul esettekről eddig nem sokat írtak. A kudarc nyomán hallgattak róluk, ők maguk szótlanként viselték a legtájékosabb katonasorsnak, a hadifogságnak súlyos keresztjét. Egy évtizednek kellett elmúlnia, hogy kivételes élményeikről és szenvedéseikről oly kimerítő és hű leírás számoljon be, mint amilyen Szöllősy jelen műve. Ilyet csak olyan valaki adhatott át az utókornak, aki a hadifogság szellem- és jellembénító hatásától mentesen, éber szemmel és tüllel, táradhatatlanul jegyző kézzel bírt mozogni a szűkre szabott ketrechen akkor is, amikor társai tásultan tengették kilátástalan éltüket.

Az írásművész babérjait nem áhítva, Szöllősy a pontosságra, teljességre és igazságra törekszik, innen néhol meg-megdöbbentő szókimondása. Nem szépít, de bírálatával sem megy olyan messzire, mint az haditoglyoknál szokásos. Ugyanazt mondhatom képeiről is, melyeket ma már eredetiben a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum őriz.

Mint a szerbiai hadifogság egy részének osztályosa, a külön töltött időnek pedig közvetlen torrásokból tájékosított ismerője, meghatottan és ama tudattal bossátom útjára Szöllősy barátom könyvét, hogy a világháború magyar memoárirodalma hézagpótló művel gyarapodott.

Budapest, 1925. szeptember havában.

ASSHÁZY KAMIL,
ny. alezredes.

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	9
SZERBIA	12
A NAGY ÚT.....	59
ALBÁNIA.....	49
TENGERI ÚT	78
CITTADUCALE.....	87
MURO-LUCANO.....	96
KICSERÉLÉS.....	98

BEVEZETÉS.

A SERAJEVOI gyilkosságot követő bizonytalan és nyomasztó állapotot az 1914- évi július hó végén elrendelt részleges és általános mozgósítás oldotta fel. A mozgósítás első napjaiban Désre vonultam be a 32. népt. gyalogezredhez, mely rövidesen a szerb harctérre kerül. A szerbek szerémségi betörése alkalmával Kupinonál esett át ezredem a tűzkeresztségen. Golubinci, Pehnci, Prhovo, Dec, Besanja, Asanja, Cigánysziget,* — hol Schmidt ezredparancsnokunk s Bresztovszky alezredes sok katonánkkal együtt egy napon estek el — továbbá Zimony voltak azok a helyek, ahol hiányosan felszerelt ezredemnek gépfegyver nélkül kellett a jól felszerelt szerbeknek az előttünk akkor még ismeretlen kézi-gránátos támadásaival szemben az egyenlőtlen harcot telvenni.

A november hó végén megindított Potiorek-téle offenzíva következtében ezredem 1914. december 2-án győzedelmesen vonult be Belgrádba s minden egyes nap újabb pozíciót eredményezett. December 9-én Belgrádtól délkeletre, Grockán túl, a Pudarci melletti védelmi vonalat tartotta már az ezred, midőn azt a parancsot kapta, hogy „trontkiegyenesítés” végett vonuljon hátrább. Ekkor még csak sejtettük a bajt, de az azt követő folytonos visszavonulási rendeletek meggyőzték arról, hogy ezek a rendeletek az offenzívánk eredménytelenségéből kifolyó intézkedések.

December 14-én ezredem a Belgrádtól közvetlen délkeletre eső s a Dunánál kezdődő védelmi Vonalat tartotta az Erino Brdon, midőn délután 3 óra körül azt a parancsot kaptam, hogy Belgrád város déli részének kiemelkedő pontján, a téglagyárnál toglaljak állást s itt várjam meg visszavonuló ezredemet. Állásomból láthattam, hogy a szerbek pusztító tüze alatt miként esett el utolsó védővonalunk, melyet a szerémségi harcok alatt létszámban nagyon meg-

* A cigányszigeti harc és a Száván történt átkelés leírását lásd: Maday Gyula tőhadnagy ezredtársamnak „Ember szól a tűzből” címen megjelent hadinaplójának I. kötetében.

toгыatkozott s a téli offenzíva alatt kimerült néptölkelő-ezredek s az ország belterületéről sebtében lehozott, régi rossz Werndl-fegyverekkel tetszereli, avagy egyáltalán fel nem szereli hadtápszázlőaljak tartottak. Mire a decemberi kora est homályba s nemsokára sötétségbe borított mindent, Belgrád már védtelenül állott s csak a szerbek óvatosságán múltott, hogy Belgrádba be nem vonultak.

Az általános visszavonulás Belgrádba összpontosult. Gyalogság, tábori és nehéz tüzérség s hosszú trénozlopok oly tömegei szorultak össze Belgrádnak Összes, a hajóhíd és hajóállomás felé vezető uccáin, hogy az előrejutás csak lépésben volt lehetséges, sőt némelykor órákra megakadt s csak hajnalban érhattünk a hajóhídhöz vezető útra. Ekkor már a Belgrádtól délnyugatra fekvő Topcsider és a szávaparti vasúti állomás a szerbek kezén volt s innen állandó tűz alatt tartották azokat, akik oly szerencsések lehettek, hogy a hajóhídhöz hozzájuthattak. A vasúti állomás épületéből felénk irányított tüzelést a rendelkezésemre álló csekély számú embereimmel viszonztam s ezredemtől,* melynek itt kellett visszavonulnia, vártam a megerősítést. A decemberi hajnali sötétség még megvédett nagyobb veszteségektől s reményt nyújtott, hogy a hajóhidat elérhetjük, hol tüzérség és írén zárta el az utat a gyalogság elöl. Hét óra körül világosodni kezdett s csak akkor láthattuk azt a reménytelen helyzetet, melyben voltunk, de úgy láthatták a szerbek is, mert minfegy parancsszóra egyszerre minden uccában szerb katonaság tűnt fel s hatalmas tüzelésbe kezdett.

Egy monitorunk az egyedüli átkelési lehetőséget, a hajóhidat ellőtte, hogy azon a szerbek Zimonyba át ne vonulhassanak, mire Belgrád azokkal, akik ott rekedtek, mint egy körülzárt vár a szerbek kezébe került s eltogatásunk után alig negyedóra múlva Péter király kíséretével lovas-és gyalogcsapatai élén bevonult tővárosába.

A szerbek Belgrádból Nisbe szállítottak, hol többi fogoly tisztársaimmal együtt 1915. október 18-áig voltunk, mikor a mi csapataink második offenzívája folytán Nist ki kellett a szerbeknek üríteniök s így a haditoglyokat is elszállították. 1915. évi október hó 19-én indultunk a nagy útra, mely Szerbián s Albánián keresztül két hónapig tartott A szerbek 1915. december 15-én Valona előtt adtak át az olaszoknak, kik hajón Olaszországba szállítottak, hol különböző táborokban elhelyezve vártuk a szabadulás

* Csak 1918-ban hadifogságból történt visszaérkezéseim után tudtam meg, hogy ezredem 1914. december 14-én délután 4 óra körül, vagyis egy órával később, hogy én azt a parancsot kaptam, hogy ezredemet Belgrád alatt bevárjam, egy hajón Pancsovára minden veszteség nélkül átkelt.

óráját, mely egyesek részére kicserélésükkor, a többire csak a háború végén következett be.

Ez év őszén lesz tizedik évtordulója az albán útnak s ez alkalommal kötelességemnek véltem, hogy testmennyeimet, naplómmal s mindazon adatokkal együtt, melyeket bajtársaimtól sikerült összegyűjteni, könyv alakjában kiadjam.

A hadifogság alatt megírt, illusztrált s három kötetbe bekötött naplómát kicseréltetésemkor nem hozhattam magammal, minthogy az olaszok írott dolgot nem engedtek az országból kivinni. Köszönetemet tejezem ki Mátray Lajos, Gotláb István és Szirák Lajos bajtársaimnak, kik az Olaszországban hagyott illusztrációimnak egy részét, illetve naplómát később kezeimhez juttatták, továbbá Aggházy Kamil ny. alezredesnek és dr. Schatz Róbert v. ezredorvosnak s mindazon bajtársaimnak, kik adataikkal naplómát kiegészítették.

E szerény mű dokumentuma annak, hogy a magyar katona bármily megpróbáltatások között is adott esküjétől el nem tántorítható s egyben e mű emlékéit akarja megörökíteni azok szenvedéseinek, kik az első parancsszóra harcba vonultak s kiknek egy szerencsétlen kimenetelű hadművelet következtében a dicsőség babérkoszorúja helyett a Kálvária rögös útja s a mártíromság töviskoszorúja jutott osztályrészül.

S Z E R B I A .

DECEMBER 19-én éjtél körül érkezeit vonatunk Nisbe s minthogy ebben az időtájban a parancsnokságnál jelentkezni nem volt lehetséges, kísérő örünkkel együtt Valamely szállás után néztünk, Ott botorkáltunk a zeg-zúgos, sáros, sötét uccákon s csak egy-egy pékműhelyből szívárgott ki némi világosság, de megszállásra helyet nem találtunk. Az a pár katana (kávéház), ahová benyitottunk, zsútolva volt szorosán egymás mellett fekvő szerb sebesültekkel. Végre órák múlva a város belsejében egy katanában, ha nem is jutott nyugalomra hely, de legalább leülhettünk s később, mikor az élet is megindult, egy kissé rendbe hozhattuk magunkat. Nyolc óra felé örünk a haditoglyok központi parancsnokságához vezetett, hol eltogott legénységünk nagyrésze is összpontosítva volt. Itt beírtak a törzskönyvbe s elt ugatásunk napjától számított időre tizetésrészetet is kaptunk. Egy lóistállónak piszkos nyeregkamrájában kellett volna Vagy öt napig „karanténban”, Vagyis vesztegzárban maradnunk. Szerencsére azonban nekünk kivételesen elengedték ezt s délelőtt 11 óra körül átkísértek bennünket — Péter Teotil, Magyarosán Mihály és Botár János néptölkelő hadnagyokat, Kovács István zászlóst s engemet — a hadifogoly tiszték elhelyezésére szolgáló kaszárnyába. A hadifogoly tiszték elhelyezésére a 2. szerb gyalogezred laktanyája szolgált, mely a vasútvonaltól délre tekszik. Megrendülve láttam azt a tömeg tisztet, mely a kaszárnya udvarán tolongott. A parancsnokságnál a verséei származású Georg Pankovics (azelőtt Pauncz), itt Nisben egy orosz biztosító társaság képviselője togadott, ki az adminisztratív teendőket végezte. Miután itt is elkönyveltek bennünket, lemehtünk az udvarra, hol az 1914. szeptember 6-i szerémségi szerb betörés alkalmával eltogott ezredtársainkkal találkoztunk. Kis szobájukba vezettek s ott csakhamar viszontláttuk eltogott ezredtársainkat, nevezetesen: Szilágyi Sándor, Bürgözdny Béla, Mánássy Miklós, Vadász Gyula, Bíró Samu, Hrubicskó

Antal hadnagyokat s Fodor Jenő zászlósi. Megtudtuk, hogy csak december 7-e óta vannak ebben a kaszárnyában, azelőtt a nisi várban voltak 151-en s most körülbelül 6-700 tiszt és tisztjelölt van itt, kiknek legtöbbször tartalékos és néptölkelő. A parancsnokság a következőkből áll: Jewrem J. Popovics alezredes, a kragujeváci bombagyár volt vezetője, aki ilyen minőségben telkarját vesztette. Dragutin F. Pokorny zenészkapitány, Josip Gogyevác tartalékos kapitány, belgrádi vaskereskedő, Georg Pankovics a cenzúra vezetője, egy Krisztics nevű szerb katona Luciter szerepében, egy borbély s egy tanító, az utóbbi

Nisi hadifogolytábor.

kettő a mi katonánk s itt mint besúgók egészítették ki ezt a társaságot.

Egy nagy kaszárnya-szobában helyeztek el, ahol ötvenmagammal összezsútolva, csak szalmazsák és pokrócból álló ágyon hajthattam pihenőre tejemet. Lehetetlen leírni azt a lelkiállapotot s érzést, amit ez a helyzet bennem keltett. Alig két hét előtt még győzedelmesen vonultunk előre abban az országban, melyben most fogoly vagyok oly sok társammal együtt. Kábult tóvel jártam e sok mindentéle nyelvei beszélő tiszt között s a hónapok óta már fogságban levő ezredtársaimtól csakhamar megtudtam, hogy vereségünket az okozta, hogy a csehek árulása foly-

tán a 16. hadtestet a szerbek áttörték s nekünk a balszárnyon — Belgrádtól délre — levőknek a bekerítés elkerülése végett kellett visszavonulnunk, miközben még a jobb-

Sapkarózsza.

szárny visszavonulását is tedeznünk kellett. A haditoglyok között azért volt aránylag oly sok magyar, mert az utóvédet többnyire magyar néptelkelő ezredek és hadtápszázlójuk alkották. A helyzettel már ismerős bajtársaim egymásután mutogatták a cseh tiszteket, akiknek sapkájáról lekerült az Ő Felsége monogrammjával ellátott sapkarózsza, jelölve annak, hogy megtagadták azt, akinek ünnepélyesen telesküdték.

Szobámban alig volt annyi hely, hogy szalmazsákomra leülhettem. Körülöttem nagy zaj, legalább öttéle nyelven. A kultúrmáz napok alatt lepattogzott és sokan a legkíméletlenebb tormaiban mutatták be igazi mivoltukat. A tisztek egy része borba tojtotta bánatát, a másik része, a csehek, örömeikben ittak. A tisztitoglyok közé különben is nagyon sok legénységi egyén csempészte be magát oly módon, hogy zászlósi avagy tisztit rangjelzést varratott fel. Mindjárt láttam, hogy az az élet, mit azok folytatnak, nekem meg nem tevel s ha már közülök nem szabadulhattam, igyekeztem, hogy valami eltoglatást szerezsek. A véletlenül mellém került Zsirkay János néptelkelő hadnagy útján ismerkedtem meg dr. Sarkady Sándor és dr. Rozvány Jenő hadnagyokkal s elhatároztuk, hogy időnként nyelvtanulással töltjük el. Őrségünket a katonazenekar tagjai s az öreg „csicsák”, vagyis szerb néptelkelők látták el. A parancsnokság engedélye alapján néhány tiszt mindennap őrizet mellett bevásárlás végett a városba mehetett. Így jutottunk francia könyvekhez s december 24-én már megkezdődhetett a rendes tanulás. Az enyhe időjárás lehetővé tette, hogy a nap legnagyobb részéi az udvaron sétálgaíva s a padokon tölihattuk.

December 24-én délután a bukaresti Wopicka nevű amerikai kövei teleségével és leányával tett látogatást, de csak az udvaron. Úgyszintén György szerb herceg is este felé csak a parancsnokságnál járt, de nem nézte meg borzalmas állapotban levő zsútolt lakásainkat.

December 25-én, karácsony délután hangverseny az udvaron. A szerb zenekar — mely nagyrészt a mi zenészkatonáinkból állott — szerb, cseh, román és orosz nótákat jáiszott s amily szomorúságot okozott nekünk ez a

zene, oly örömei szerzett a köztünk levő szerb s különösen cseh tiszteknek, akik nagy zajjal zsvióztak. A délután folyamán Pasiczné, a miniszterelnök neje, titkára s társalkodónője kíséretében látogatott meg. A megnyerő modorú nő egyeseket megszólított s másnap mindenkinek küldött egy cigarettát; bár inkább lakásunk érdekében tett volna valamit. Híre jár, hogy Málta szigetére visznek, mert Szerbia nem tarthat el.

December hó
26-ikán Sándor
szerb rrónörö-
kös látogatott
meg, az udvaron
engem is meg-
szólított, néhány
szobát is megné-
zett, hol ágyakat
kértek. Ma este
volt a „nisi höl-
gyek vacsorája”.
Nagymennyisé-
gű sültet, tésztát
s bort küldtek be
a laktanya külön
szobájába, ahol
a délszlávok —
vagyis — szerbek,
csehek, szlové-
nek s a horvátok
egy része —
késő éjtszakáig
lakmároztak és
zsvióztak a dél-
szláv testvéri-
ségre, az orosz
himnusz hang-
jai mellett.

„Csicsa.

December 31. Szilveszter estéje. Hozzátartozóinkra gondolunk. Vájjon hazaérkeztek-e azok a sürgönyök, melyeket ideérkezésünkör irattak velünk s melyeket állítólag a Vörös Kereszt továbbított. Szilveszter estéje alkalmából süteménytelét s bort hozathattunk a városból, ami aztán az amúgy is zajos szobát még zajosabbá tette. Minthogy a szerb parancsnokság semmit sem adott, a városból egy nagyon primitív ágyai, vagyis két bakot és egy pár szál deszkát hozattunk. Egy darab deszka mint polc s egy

kis asztal, melyet az ordonánc segítségével magam tákol-
tam össze, volt a berendezésünk. Egy kis pirosernyős
petróleumlámpa körül minket, a kis „nyelvakadémiát”,
társainknak kíméletlen zaja sem akadályozóit meg tanu-
lásunk folytatásában.

Ez a kis egyszerű berendezés lehetővé tette, hogy leg-
alább némileg izolálhassuk magunkat azoktól, akikkel a
sors összehozott s akik legtöbbször szokása, természete
oly nagyon különbözőit a miénktől.

1915.

Január 2-án két angol újságíró járt az udvaron, de a
parancsnokság lakásunkat nem mutatta meg, pedig a tisz-
teknek nagy része még a töldön hált s a töldön étkezett.

A kaszárnya kapuja előtt szerb uccai árusok lángos-
hoz hasonló palacsintái, cukorsüteményt s újságot árultak.
Egy kis épületben a kantine is megnyílt, hol egy szerb
altiszt és felesége török-kávéi, rákijai (pálinkái), szalonnái
és disznóhústéléket árult.

Fürödni a városi tündöbe vittek. A városnak piszkos,
sáros uccáin a sok árus keleties zajjal kínálta árúját s a
nyomorult nép nyugodtan tűri a nyakára zúdított háborút,
noha majdnem minden házon tekete zászló jelzi, hogy a
háznak halottja van. A tértilakosság, még a gyermek is,
mind katonasapkát visel. Az idő enyhe tavaszias s a
kaszárnya kapuja körül tutó rózsák még virágzik.

A szerb parancsnokság a hadifogoly tisztek és tiszt-
jelöltek zsoldja címén 10 naponként 30 dinári adott, mely-
ből étkezésre 20, kiszolgálásra pedig 1 dinárt tizettünk,
míg a többi mosás, dohány s egyéb beszerzésekre maradt.

Habár a tisztek és a legénység legnagyobb részét
eltogatásuk alkalmával a szerbek kitosztották, mégis sokak-
nak sikerült a saját tulajdonukat képező, valamint a náluk
levő kincstári pénzt is megmenteniök, mely utóbbit néme-
lyek ezredtársaik között szétosztották.

Néha egész tekintélyes összegek cseréltek gazdát kár-
tyán, ami aztán különféle kölcsönügyletei vont maga után.

Az étkezésért tizett két dinárért cseh szakácsok által
köttyvasztott gyanús s nekünk szokatlan ételleket s renge-
teg knödlit kaptunk. Lakásunk abban az állapotban volt,
ahogy azt a szerb katonaság otthagya, tele téreggel s
még most is jön át a sok téreg a szomszéd szobából,
melyben szerb újoncok vannak s melytől csak egy rossz
ajtó választ el. A mellette fekvő Szauer Soma bajtársunk

s a többiek sorra kerülnek kórházba ttusz-lázzal. Már-már rám kerül a sor. Éjjel én is éreztem, miként ostromoltak a térges s védekeztem ellenök úgy, ahogy tudtam s más szer hiányában petróleummal kentem be ágyamat s magamat. Ez a szer jól bevált. A városban a tüdőgyulladás, de különösen a tetú terjesztette kiütéses ttusz szedte áldozatait a lakosság és hadifogoly katonák között, akiket minden pompa s pap nélkül temettek el s a pap kéthetenként egyszer sommásan szentelte be a sírjaikat.

Január 6-án volt a szerb karácsony, mely alkalommal a lakosság szokás szerint lövöldözött s egy-egy golyó a mi kaszárnyánk felé is tévedt, talán nem is egészen véletlenül. Egy Burián nevű 102. ezredbeli cseh hadnagy öngyilkos szándékkal leugrott az emeletről; első segélyt én nyújtottam, cseh honfitársai csak nézték.

A szerb parancsnok gyakran tett látogatást a cseh tisztelnél s együtt mulatott velük. Január 12-én esős idő akadályozott meg abban, hogy az udvarra lemehezzünk s így a szobára voltunk utalva, hol magyar, német (osztrák), szerb, horvát, bosnyák, szlovén, dalmata, cseh, lengyel s román nyelven beszélő tisztek zajától az ember a saját hangját sem hallhatta. A fegyelmezetlenségnek egyik oka az volt, hogy a szerb parancsnokság kimondotta, hogy itt rangkülönség nincs, amivel a sok cseh kadét, de sajnos, némelyek a mieink közül is visszaéltek.

Január 15-én volt az első tagy. Egy megjelent hirdetés szerint a nisi kórházban négy tiszt halt meg. A horvát tisztek közül egypáran szökési kísérletet tettek, de mivel lelepleztettek, büntetésből este 5-től reggel 8-ig a szobákból kimenni tilos volt. Általában sokat szenvedtünk egyeseknek apróbb kihágásaiért, az összesekre kiszabott büntetések miatt, melyek azonban csak a magyarokat, németeket s a horvátok egy részét sújtották. A szerbek és csehekre ki nem terjedtek, minthogy ők már külön szobákban voltak.

Kimutatás szerint a szerbek által eltogott tisztek s tisztjelöltek száma 681, a legénységé 62.000.

Január 24-én az élelmezési pénz kitizetése alkalmával egy angol ember mozgóténykép-telvételeket eszközölt.

Február 2-án Ypszilanti görög hercegnek magyar születésű felesége, az athéni női komité ajándékát: tehérműt, szappant, cigarettái, cognacot s egyéb hasznos dolgokat osztott szét, melyekben a csehek és szerbek is részesültek, sőt egyes darabokból, pld. kék telső kábátokból csakis a csehek kaptak.

Február 16. Farsang utolsó napján engedély volt maszkara-járásra. Egy pár jókedvű társunk táncosnőnek, a többi csicsának, négernek s cigánynak volt telöltözve és szobáról szobára járva kelteitek derűtséget. Éppen a parancsnoksági épületben levő szobák felé igyekeztek s a csicsa oly jól volt maszkírozva, hogy az ajtó előtt őrt álló igazi csicsa azt hívén, hogy őrségváltás van, — szokás szerint — átadta a fegyverét. Nagy derűtség keletkezett erre, de a szerb alezredes is kitekintett az ablakon s az egész társaságot egy hideg, tüetlen s minden bútorzat nélküli odúba záratta, ahol különösen a „hölgyek” lenge ruháikban sokat szenvedtek. A négernek sikerült a sötétségben meglépnie. Másnap reggel a parancsnok látni kívánta a társaságot, nevetett s egy kissé későn ugyan, de kegyesen megbocsátott.

Február 23-án gyülekezés „carré”-ban az udvaron. Két tiszt 4-10 napi elzárást kapott egy durvahangú parancs kíséretében, melynek részletei a következők: „itt nem vagyunk a Macsvában, hol védtelen emberekkel erőszakoskodni lehet”, továbbá: „rende és fegyelemre, melyre saját hadserege nem tanította meg” stb.

Február 24-én reggel hűvös, borús időben, gyanútlanul jöttünk ki szobáinkból, midőn észrevettük, hogy minifegy parancsszóra a kaszárnya minden oldaláról csendőrök jöttek elő. Kiadatott a parancs, hogy minden tiszt jöjjön az udvarra, hol csendőrök vettek körül s állották el lakásunk ajtaját. Nem is sejtettük, hogy mi lesz. Az udvaron ismét telállítottak a már jól ismert négyszögbe. Voltak, akik már az életükkel is leszámoltak s gépfegyvert vartak, minthogy az elterjedt hírek szerint az 1914. évi szeptember 6-iki szerémségi betörés alkalmával eltogott magyar huszártiszteket is a szerbek gépfegyver elé állították.

A parancsnok és kísérete hosszadalmas névsorolvasást tartott s végre az is köztudomású lett, hogy házkutatás lesz. Egyenként szobájába vezettek minden tisztet s holmiját átvizsgálták. Tulajdonképen fegyver s lőszer után kutattak, de elvettek térképet, látcsövet, thermost, hátizsákot, jelsípót, iránytűt, kulacsot és dohányt is. Étlen-”szomjan, némelyek könnyű ruhában úgy, ahogy egy pillanatra az udvarra lejöttek, némelyek betegen, mások lábba-dozóan úgy, ahogy tífusz után a kórházból tegnap kijöttek, ott álldogáltunk az udvaron. Csoda, hogy végzetes betegséget nem okozott ez a válogatott kínzással párosult s este 9 óráig tartó házkutatás.

A házkutatásban s különösen a dohányelkobzásban tevékeny részt veti egy Rubinics nevű hadapródjelölt

Még a mi ruhánkat viselte, de tején már szerb sapka volt s nem átalította a mi kikutatásunkban ellenségünknek segédkezni. Március 5-én az elkobzott dohányokat Krisztics pénzért árulta. Tratik-dohányt nem árultak s így kénytelenek voltunk szerb katonáktól macedón csempészett dohányt vásárolni, amiért viszont a borbély, aki a mi katonánk volt, besúgott a parancsnokságnak.

A házkutatás alkalmával egyeseknél revolvert találtak patron nélkül; másoknál egy-egy szerb golyót találtak, melyet az illetők annak emlékéül tartogattak, hogy ettől sebesültek meg. Ezek 10-30 napi fogságot kaptak. Az udvarnak egyik feléről eltiltottak. Udvarunk szélessége 36 lépés, hossza 142 lépés, vagyis 3.834 négyzetméter 650 hadifogoly részére.

Március 24-én éjtél után az udvarunkról telhangzó katonazene” vert fel álmunkból. Amint telocsúdtunk, láttuk, hogy a szerb és cseh szobák ki vannak világítva s a zenéből az orosz himnusz dallamát vettük ki. Csakhamar megtudtuk az éjjeli ünnepély okát is: Przemysl elesett. A parancsnok már tegnap este együtt ivott a szerbekkel és csehekkel s ezt a pokoli tercet eszelték ki, hogy a ránk nézve gyászos hírt közölgék. Lent az udvaron a cseh és szerb tisztek a zene körül zsviőztak s mi ott teküdtünk álmatlanul, leverten.

Másnap este megismétlődött a hangverseny és Rubinics a mi ablakainkat is kinyitatta. Némelyek közülünk nem akarták elhinni ezt a váratlanul jött lesújtó hírt. Az itteni állapotot, a besúgást s a szerb parancsnokság kicsinyességet és lelketlenségét mi sem igazolja jobban, mint az, hogy a szerb parancsnok kijelentette, Hogy addig lesz éjjeli zene, míg el nem hisszük, hogy Przemysl elesett.

Április 1-én külön cseh, német, magyar, horvát s szerb konyha és külön kantin nyílt meg s ettől kezdve ízlésünknek megfelelő ételeket ehettünk s inkább magunk között élhattünk.

Április 5-én, húsvét ünnepén a szerb alezredes a többnyire magyarok és németek által lakott 26-os és 27-es számú szobák előszobáit tisztátalanoknak találta s a helyett, hogy a szerb és cseh ordonáncainkat — kiknek kötelessége volt az előszobákat tisztán tartani — megbüntette volna, az említett szobákban lakó tiszteket büntette meg a következőképen: A szobák összes tört ablakait még húsvét vasárnap délután a tiszteknek be kellett vágniuk. Hála Brózik Engelbert tartalékos hadnagy, újságíró bajtársunk ebbeli ügyességének, a parancs teljesítve lett. Kantin eltiltatott. Ordonáncok elvonattak s a

szobaparancsnokok 14 napra lezártak. Mindent magunknak kellett tennünk: előszobát kimeszelnünk, a bejárai előtti kövezetet tetszedni s újból lerakni és vizet és szemetet hordani, a cseh és szerb ordonáncok legnagyobb gaudiúrára. Látni lehetett lépcsőt súroló honvédszadost s öreg néptőlkelő tisztet, akik a szemetes ládát az egy kilométernyire levő szemetes gödörbe vitték. A tányérjainkat kenyérbéllel tisztítottuk. A parancsnokságnak ez alkalomból kiadott rendeletében a következő kitejezések voltak olvashatók: „Diese sind Schneider gemachte Ottiziere, die sind Mist und Wandalen . . .” Vagyis: ezeket csak a ruha teszi tisztékké, ezek szemét és vandálok.

A szerb parancsnok mindig igyekezett ürügyet találni s ez alkalommal a húsvéti ünnepeket választotta ki, hogy gyűlöletét kitejezhesse s egyesek kisebb hibáiért az össze-eket büntesse.

Május 12-én végre Popovics Jewrem szerb alezredes parancsnokunk elment s a büntetés alól tetszabadultunk. Ez a Basedott-kórtól kidülledt szemű s egyébként télkezű, szerencsétlen ember úgy látszik azt a közmondást igazolta, hogy ép lélek csak ép testben lehet, mert összes intézkedései annyira magukon viselték a válogatott kegyetlenségek összes jeleit, hogy ép lelket alig lehetett nála teltételezni. Új parancsnokunk André Lazarevics őrnagy. Szimpatikus magas alak. Állítólag a szerb-török háborúban tőhadnagyból lett őrnagy s most vesebaja miatt kapott fogolytáborparancsnoki beosztást. Nem dőzsöl és tivornyázik, mint elődje, a cseh és szerb tisztek társaságában, hanem naponta együtt látjuk sétálni a mi fogolytársunkkal: Kalmár Gyula tartalékos tőhadnagy, a wieni külügyminisztérium tisztviselőjével, akitől nyelveket tanul. Örvendtünk Lazarevics őrnagynak azért is, mert trontszolgálat után jött hozzánk s az ilyen ember tiszteli az ellenségeit.

Május 15-én névsorolvasás volt, mely alkalommal, amint nevünkön tetszólítván, az udvar egyik oldaláról a másikra átmentünk, az új parancsnok mindegyikünknek katonás állásban tisztelgett. Később egy nálunk fogságban levő szerb tiszt levelezőlapját olvastatta fel, amely szerint nálunk rosszabb dolguk van a szerb toglyoknak, mint a fegyházban s inkább meghalának, semmint elviseljék ezt a bánásmódot. Bár mi ezt nem hittük el, de azt vártuk, hogy ennek valami retorzió lesz a következménye. Lazarevics őrnagy azonban a toglyokkal való bánásmódot kulturális kötelességének jelentette ki és semmit sem tett. azt hisszük, hogy most, mivel a harctéren némi sikereik érték el, engedékenyebbek lettek.

Május 26-án az olasz hadüzenet híre vert le annyira, hogy a szerb őrnagy levertségünkéi látva, vigasztalni igyekezvén, azt mondotta, hogy ez még nem dönti el a háború sorsai. Az olasz hadüzenet hírére a mi hadseregünkben hat olasz nemzetiségű tiszt, illetve zászlós sapkájáról kerüli le az Ő Felsége monogrammjával díszített sapkázsa. Az átpártolt olaszok külön szobát, városba való szabad kijárást, de a mi megvetésünket nyerték.

A horvátok közül is átlépett egypár. A mi hadseregünkbeli szerb tiszték (a bácskaiak) különválva élnek tőünk, de azért hazatias színben igyekeznek előttünk teltünni. A horvátok ezért dühöseks a szerbekre téltékenykednek, de a magyarok iránti gyűlölet egyesíti őket. Május elején végre lepedői s egy szalmavánkosokat kaptunk. Tehát hat hónapra volt szükségük azoknak, akik folyton kultúrát emlegetnek, hogy egy ilyen első szükségletei ki-elégítsenek.

Május 27-én villanyvilágítást vezettek be a laktanyába s öt kis villanykörte világított meg egy 70 személyes szobát. Örvendünk ennek a haladásnak és hamar eltelejtjük azt, hogy egész télen át vakoskodtunk saját kis petróleumlámpánk mellett s hagyták tizettetni velünk a drága petróleumot, melynek ára 1-2 dinár volt literenként. Pénzt, vagy csomagot hazuról nem kaphattunk, ez csak a cseheknek sikerült. Hozzátartozóinkkal a szerbek által ingyen

adott levelezőlapokon levelezhattunk. A részünkre érkezett levelezőlapok természetesen szigorú cenzúrán mentek keresztül s néha, midőn hazulról egy-egy jobb harctéri hírt akartak velünk közölni, a sorok legnagyobb része tussal volt áttestve. Ez azonban nem maradt az otthoniak előtt sem titok s őket is leleményessé tette. Egy bajtársunkkal például Ivangorod elestét a következőképen tudatták: „Nagy *Iván sógorod* elesett s betegen fekszik . . .”

Az őrzésünkkel eddig megbízva volt csicsákat, vagyis az öreg szerb néptölkélokét leváltották s kiképzett újoncokkal pótolták, akik az őrségleváltást a szokásos torma-ságokkal végezték, de új és nekik szokatlan bakancsaikban néha ügyetlenül mozogtak.

Május 23-án Vonult be közénk a kragujeváci kórházból Aggházy Kamil százados, zászlóaljparancsnok, aki 1914-december havában az utóvéd-harcokban több puskalövéstől súlyosan sebesülve került fogságba. Két mankó segítségével tudott csak járni s tekintve, hogy a nisi kaszárnijában az egészségügyi szolgálatot egy bejáró szerb orvos látta el, aki csak kisebb bajokban rendelt, Aggházy százados a mostani állapotában javulást nem Várhatott. A mi csapatainkhoz tartozó hadifogoly orvosok mind szerb kórházakban téliesítettek szolgálatot, s közöttünk egy sem volt, aki rajta segíthetett volna. Ilyen körülmények között Aggházy századost a közöttünk fogságban levő dr. Kukuljevics Józset néptölkelő tőállatorvos* vette utókezelés alá s oly ügyes emberorvosnak bizonyult, hogy gondos és kitartó kezelése folytán Aggházy százados állapota lényegesen javult s rövid távolságokra bár, de mankó nélkül járni tudott. A fogságba jutott honvéd- és néptölkelő-tisztek között ő Volt rangban a legidősebb.

Május 28. A szerb parancsnok kirándulásokat rendezett Nis környékére. Az egyik csoportunk egy szerb kolostort látogatóit meg, s ekkor alkalmunk volt látni azt a temetőt, ahol a tél folyamán títuszban elhalt katonáink sírjai beláthatatlan területet foglalnak el. A másik csoport Niska-Banja türdőhelyre tett kirándulást, amely Nisíől 12 km.-nyire van. Gyalog értünk ki a primitív, de a mi katonáink által lehetőségig rendbehozott türdőhelyre, ahol egypár sebesült szerb tiszt és több szerb katona volt. Ezen a kiránduláson a magyar konyha tagjai, vagyis többnyire magyarok, horvátok s németek vettek részt. A türdőtelep megtekintése után a türdő feletti dombon ebédeltünk

* Dr. Kukuljevics Józset a hadifogság tartama alatt fogolytársaival szemben tanúsított emberbaráti tevékenységéért utólag a Ferenc Józset rend hadidíszítményes lovagkeresztjét kapta kitüntetésül.

a konyhakezelőségünk által szekereken hozott hideg ételekből. A délután keletkezett óriási zivatar egy tüdőépületbe kényszerített, ahol szerb sebesültek voltak. Nagy Elemér tőhadnagy bajtársunk egy súlyosan sebesült szerb katonának — kinek nagy családja volt — egy aranyat adott s példáját kisebb-nagyobb adományokkal katonáink közül többen is követték. A kiránduláson a szerb parancsnokság részéről GodjeVac kapitány volt Velünk, ki az esőre és nagy sárra való tekintettel úgy intézkedett, hogy nem gyalog, hanem vonaton térünk vissza Nisbe. Gyülekezőre együtt voltunk s majdnem indultunk már a vonathoz, mikor

Nis látképe.

Godjevác szerb kapitány rettentően hadonászva, ordítóva rontott elő:

— Ki merészelt pénzt adni a szerb katonáknak?

Erre jelentkeztünk.

— Megvesztegetés! Haditörvényszék elé állítom, lelövetem mindnyájukat¹. — kiabálta magából kikelve.

Akik szerbül tudtak, igyekeztek őt megnyugtatni s megmagyarázták neki, hogy tisztán jótekonyság és semmi más célunk nem volt. De lehetetlen volt lecsendesíteni a dühöngő embert. Kiadta a parancsot, hogy nem vonaton, hanem gyalog s pihenés nélkül togunk a nagy sárban hazamenni s olyan tempóban, melyet megemlegetünk. Most

már rajtunk volt a sor s kiadtuk a jelszót: „erőltetett menefelés” s a szakadó eső és nagy sár ellenére oly iramban mentünk, hogy Godjevac s a szerb őrség verejtékes homlokkal alig bírtak bennünket követni. Midőn katonás komolysággal megtett menefelés után a lakatnyánkba értünk, Godjevac bámulatát tejezte ki menetképeségünk felett s nagy kegyesen megbocsátott, de a szerb legénységtől visszavett pénzt eltelejtette visszaadni. Elhatároztuk, hogy ilyen balkáni kirándulásra nem megyünk többé, bár ez az elhatározás a következő napok eseményei miatt úgyis teljesen felesleges volt.

Május 30-án reggel, amint az udvarra lementünk, szájról-szájra az a hír terjedt el, hogy Bordás Antal és Winternitz Károly hadnagyok, Blum Viktor és Aschauer zászlósok az éj folyamán megszöktek. Az elmúlt éjjel nagy szélvihar volt, az őrség az őrbódékba húzódhatott s ezt az alkalmat telhasználva, surranhattak ki az őrvonalon keresztül. Délig titokban tarthattuk a dolgot, időt vélvén adni a szökevényeknek, hogy minél messzebbre szökhessenek. Nistől a bolgár határ mindössze 60 kilométer, tehát nagy reményünk volt, hogy a szökés sikerül annál inkább, minthogy az elterjedt hírek szerint a szökést jól előkészítették. Május hó közepén ugyanis Blum zászlós, aki polgári toglalkozására nézve bécsi színész, egy kis színtársulatot alakított társaink közül s azokkal néhány egytelvonásost adott elő az egyik lakószobában rögtönzött színpadon. Az előadást, melyhez a zenét az ez alkalomra alakult zenekarunk szolgáltatta, az udvaron mindnyájunk előtt megismételték, s azokon Lazarevics szerb őrnagy is jelen volt. Winternitz természetesen civil ruhában, mint kedélyes apa, Blum és Bordás pedig női szerepükben keltettek hatást.

Az összes megszököttek, Aschauer zászlós kivételével, a színtársulat tagjai voltak. A szökési követő reggelen alig győztük a sok hírt hallgatni. Az egyik tudni vélte, hogy Blum zászlósnak, amikor a színházkellékek bevásárlása végett, bár őrizet mellett, a Városban volt, alkalmat nyílt autót togadni a szökésre, továbbá, hogy Bordás hadnagy ügyes sőtör, hogy Aschauer az összes keleti nyelveket ismeri s még az is szóba jött, hogy Winternitz a zsidó hiiközséggel állott összeköttetésben s így készítette elő a szökésit Winternitz különben is idősebb ember s így mindnyájan azon a véleményen voltunk, hogy az ő részvétele garancia a vállalkozás sikerére nézve. Mindezek alapján nem csoda, ha elképzeltük, hogy miként szöktek ki a viharos estén a városba, ahol Valamely külvárosi ucca-

sarkon autó várta őket, melyben átöltözködtek, Winternitz és Aschauer polgári ruhába, Bordás és Blum női ruhába, mindannyian vöröskereszt jelvényekkel, mint doktorok s ápolónők. Elképzeltük, miként robog velük az autó a határhoz és ott vagy leszállanak jó előre s egy kis kerülővel a hegyek között az őrvonalon átsurrannak, vagy pedig nekimennek a határállomásnak s éjszaka az álmából telzavart őrnek odamutatják a hamis avagy esetleg eredeti útlevelet, melyet némelyek szerint szintén alkalmuk volt megszerezni.

A délig titokban tartott szökést a kantint kezelő cseh kadét — akit az ott kiszolgáló ordonáncok, mint ahogy az üzletben szokás, röviden „az úr”-nak neveztek — besúgta a dolgot s a tüstént elrendelt sorakozás és névsorolvasás alkalmával a szerb őrnagy is megállapította, hogy az említett négy fogolytársunk megszökött. Egyesek tetteiért az összeseket büntetni, ez itt a rendszer. A kaszárnya melletti rét, melyre egy idő óta kijárhattunk, hogy egy kis szabad levegőt szívhassunk, eltiltatott a kantinnal együtt. Este 7-től reggel 6-ig, csukott ablakok mellett, 60-70 ember egy szobába, voltunk bezárva. Azok a szobaparancsnokok, kiknek szobájából a szökés történt, még külön zárkába csukattak, amiért nem jelentették fel a szökést azonnal.

Június 4-én a szökevényekről még semmi hírt nem hallottunk, tehát biztosra vettük, hogy a szökés sikerült s így a szerbek megtorló eljárását túrjuk. A szerb őrséget megszorították. Egy őrnagyunkat, mert az úton pár percre megállott, az őr tetteleg inzultálta. A szerb őrnagy a nála megjelent deputációnk előtt kijelentette, hogy az őrnek utasításhoz képest joga lett volna fegyverét használni.

Június 5-én a hőség miatt az udvarra jön mindenki, mert estétől reggelig úgyis bezárt ablakok mellett egészségtelen levegőben kell lennünk. Egy dragonyos hadnagy bajtársunk egy széket hoz le az udvarra, akit emiatt Krisztics, a szerb komisszárius, egy átpártolt katonánk (egy délvidéki néptanító) segítségével tetteleg inzultált s midőn bajtársunk tiltakozott, őrséget hozattak ellenünk. Ilyen s ehhez hasonló s bennünket vérig sértő kötekedések, inzultusok napirenden voltak, melyek ellen ha panaszra mentünk, a szerb parancsnokságtól sem védelmet, sem elégtételt nem kaptunk. Túrunk kellett s túrtuk is a szökés miatt ránk zúdult kellemetlenségeket abban a reményben, hogy a szökés sikerült s legalább otthon megtudják azt a helyzetet, melyben vagyunk s azt a bánásmódot, melyhez hasonlóan, azt hisszük, egy civilizált állam sem bánhatik haditoglyaival.

Június 7-én a korán kelők hoztak a hírt, hogy a szökevények: Bordás, Blum és Winternitz — mindhárman katona-ruhában — a kaszárnya kapuja előtt vannak. Később a parancsnoksági kihallgatás után, bár teljesen külön őrizték őket, sikerült annyit megtudnunk, hogy bizony csak gyalog indultak neki az útnak s Aschauer zászlós, kinek lába át volt löve s menni nem tudott, már másnap jelentkezett a szerb kórházban. A másik hármat pedig a közeli Niska-Banja türdönél togták el. Ugyanis csak éjjel mentek s minden vezető nélkül folyton egy hegyet kerülgettek s midőn végre azt kérdezték egy paraszttól, hogy Bulgáriában vannak-e már, a csendőrök letartóztatták őket s erre megindult ellenük az eljárás. Mindnyájan nagyon csalódtunk ebben a szökésben, melynek eredménye nem ért fel azzal a kellemetlenséggel, melyet nekünk okozott.

A szökés gondolatával természetesen mindig sokan toglalkoztak közülünk. Én is már szép hosszú szakállt növesztettem e célból s a szerb nyelvet is meglehetősen elsajátítottam Birinyi Józset fogolytársamtól, ki Julian-egyesületi tanító volt Ivanovci horvát községben s így a szerb-horvát nyelvet tökéletesen bírta. A szökést azonban, melynek keresztülvételéhez Birinyit, ezt az alacsony termetű, szinte gyermekes arcú, de rendkívül intelligens fiatal bajtársam ügyességét akartam a kínálkozó alkalommal igénybe venni, a megkettőztetett őrzés miatt kénytelen voltam elhalasztani.

Június 12. Krisztics szerb komisszárius határt nem ismerő szemtelenkedéseit már tovább tűrni nem lehetett. Az összegyűjtött adatok alapján panaszt tettek ellene, hogy pénzt togadott el s a bevásárlásra adott pénzzel el nem számolt. Az ellene emelt vád beigazolódott s Kriszticset, a lőcslábú Lucitert menesztették s helyette Milivoj Radanovits komisszárius, egy intelligensebb s jobb modorúnak látszó ember vette át a szolgálatát.

A megjelent új rendelet szerint a kaszárnya és melléképületek közötti utak mellé azért vertek két oldalt bemeszelt karókat, hogy az útról lelövetés terhe alatt letérni tilos. A télreeső helyre csak gyors lépésben szabad menni, elleneseiben jogot ad az őrség beavatkozására. Kivételt csak a súlyosan sebesültek és kísérőik élveznek. Megengedett azonban, hogy szobáink felső ablakai éjjel nyitva lehetnek, mert a parancsnokság is belátta, hogy az éjjel bezárt ablakok az egészségre mily kártékony hatásúak.

Június 20-án a szigorúságból tovább engednek s az összes udvari ablakok nyitva lehetnek éjjel is-

Június 21-én érkezett közénk Mátrai Lajos 30. honvéd gyalogezredben” t. tőhadnagy, kit a napokban togtak el a szerbek egy dunai szigeten. Mátrai szobrászművész, tanár barátommal 16 év előtt együtt voltunk önkéntesek s most ilyen szomorú körülmények között találkoztunk. A világháború részleteiről azonban ő sem volt jobban tájékozva, mint mi, akiknek csak a szerb lapok valótlan, de idegőrlő híreiből kellett az igazságot kihámozni.

Július 2-ától kezdve nem vittek a városi tüdőbe s még súlyos betegeinket se vitték ki a kórházba kezelés végett. Havonta csak két levelezőlapot szabad írni, állítólag azért, mert a szabályt nem tartottuk be, de mint a titokban behozott görögországi és romániai francia nyelvű lapokból megtudtuk, (minden intézkedés a kolera miatt volt. Egy-egy ilyen becsempészett kültöldi lap ára 5-30 dinár volt. Néha előtordult, hogy Pasics szerb miniszterelnök címszalagjával ellátott újság is bekerült hozzánk.

Ezekből a lapokból meglehetősen tájékozva voltunk a harctéri eseményekről, a szerb lapokból pedig a különböző párti véleményekről. A szerbek az olaszok felett állandóan gúnyolódtak. Lapjaikban közöltek szerintük az olaszokra nézve jellemző esetet, midőn egy olasz tiszt rohamra akarja biztatni katonáit, szép beszédet intéz hozzájuk, de amikor beszéde végén azt mondta, hogy „Avanti” (Előre), a katonák megtapsolták, de nem mozdultak. A görögöket a szerbek egyszerűen megvetették ” („Graeca tides, nulla tides” — mondogatták), de az oroszok segítségében való csalódottságukat sem tudták leplezni.

Július 14-én eltiltották a lapokat tőlünk s még a valótlanságokkal telt szerb lapokat sem kaptuk. Néhány ordonánocot 25 botbüntetéssel sújtottak újságsempészés gyanúja miatt s a szolgálatunkra rendelt ordonáncainknak, vagyis a mi katonáinknak kötelességükké tétetett, hogy bennünket teljeltsenek, ha újságot olvasni látnak. Ordonáncaink legnagyobb része cseh és szerb volt s közülök nagyon, kevés volt olyan, akiben megbízni lehetett. A Újságban levő legénységünk szétszórtan, különböző városokban, talvakban magánvállalatokhoz vagy kisebb-nagyobb gazdaságokhoz, iparosokhoz volt kiadva s katonáinkat általában véve mint megbízható, intelligens jó munkásokat szerették a szerbek s a hozzánk beérkezett hírek szerint a fogságban levő legénységünk legnagyobb részének helyzete a körülményekhez képest kielégítő volt.

Sapinac szerb alezredes, az összes haditoglyok tőparancsnoka megengedte az udvarnak és a kaszárnya melletti rétnak a használatát d. u. 7 óráig.

Július 16-án újságok hiányában teljesen tájékozatlanok voltunk a háború folyásáról s csak sejtettük, hogy a szerbekre nézve kellemetlen események készítetik a parancsnokságot a titkolódzásra.

Július 17-én az elrendelt sorakozás után megalakítjuk az udvar közepén a szokásos négyszöget s annak közepére fegyveres Örök kísérik a 16-os szobában lakó horvát tisztet, kik tegnap este borközi állapotban a szerbekre nézve sértő kijelentéseket tettek s ezt egy detektív — aki a szökés óta itt közöttünk bujkált — meghallotta s a szerb parancsnokságnak besúgta. A szerb őrnagy beszédjében kijelentette, hogy:

— Tudom, hogy kit hogyan togtak el s úgy látszik, hogy éppen azok, akik inkorrektül viselkedtek, igyekeznek most előbbi viselkedésüket ilyen manifesztációkkal eltelejtetni, de a szerb állam az illetők neveit kormányukkal közölni fogja.

A szerbeknek a véleménye a hadifogságról egyébként éppen oly szigorú volt, mint a mienk, mert ők is azt tartották, hogy csak sebesülten vagy halva szabad az ellenség kezébe kerülni, Éppen ezért volt a szerbeknek a haditoglyok iránti bánásmódja olyan megvető s a Magyarországon levő szerb haditoglyokról, de különösen a Timók-divízióról — mint amelyből az 1914. évi szerémségi szerb betörés alkalmával sokan estek a mi fogságunkba — nem szerettek beszélni.

Midőn 1914. évi szeptember-október havi szerémségi és Száva-parti harcaink alatt a szerbokról az a hír volt elterjedve, hogy a hadifogságba jutott tisztjeinket élve megcsonkítják, avagy gépfegyver elé állítják (Sey hadnagy ezredtársamat a zimony-cigányszigeti harcban állítólag élve megcsonkították, a kupinovói harcban elgott huszártiszteket — vörös ördögöket — hír szerint gépfegyver elé állították) tisztjeink közül többen mérget hordtak magukkal, amelyet legtöbbször a szerető hitves hozott térje részére, aki inkább kívánta a térje halálát, mintsem az megcsonkítva fogságba kerüljön. Hogy mégis oly sokan kerültünk fogságba, magyarázatát abban találja, hogy a Potiorek-téle offenzíva balsikere után a visszavonulás tedezésére sok derék, köfelésségtudó, de rosszul tetszerelt magyar katonát *áldozatul dobtak oda* a szerbeknek immár támadó s Belgrád felé koncentrált teljes hadereje ellen.

Július 30-án délután egy óra hosszat tartó oly hatalmas jégeső volt, hogy az udvaron levő dióták ágait tördelte le, galambokat, macskát és verebet ütött agyon. Jégeső után a töldet vastag jégréteg borította, s az összesepert jégből

az úgynevezett „mágnásszoba” lakói (töleg magyarok) a mindig ötletes Botka Pál néptölkelő tóhadnagy kezdésére, valamely készletben volt gyümölcslével tagylaltot készítették, melyből a szerb parancsnokot is megkínálták.

Augusztus 2-án, minthogy még minden újság el volt tiltva, a szerb sajtóiroda hivatalos jelentését tüggesztették ki, mely hosszú cikket közölt arról, hogy mi nagyon jól élünk, kaszárnyánk és lakásunk berendezésére 200.000 dinárt költöttek, hogy minden tisztnek külön ágya s tiszta ágyneműje van. Ebből annyi igaz, hogy az ágyakat, asztalokat, székeket, lámpákat, mosdótálakat stb. mind mi vettük magunknak. A szerb parancsnokság mindössze a mi ordonáncainkkal az udvaron az utakat hozatta rendbe s a legnagyobb beruházás talán az volt, hogy az udvar több részén rikító vörösre festett s bádoggal bélelt ládákat állított fel a cigarettavégek számára. Büntetés járt annak, aki egy gyutaszálat is eldobott, s azt az őrs észrevette. A külsőségekre nagy gondot fordítottak, de azt elnézték, hogy egyes társaink, kiknek az volt az elvük, hogy ők a szerbek részére sajátjukból ágyakat, asztalokat nem vesznek, még most is a tödön hálának és esznek.

A szerb parancsnokság kitüggesztette a Magyar Vöröskereszt Egyletnek Darányi elnök és Farkas vezértitkár aláírásával ellátott közleményét, mely szerint nálunk a haditoglyok részére érkezett pénzküldeményekből csak 10-15 koronát tizetnek ki hetenkint. Természetes, hogy a viszonyosság elve alapján ezt a szerbek azonnal alkalmazták. Darányi különben is vörös posztó volt a szerbeknek, akit a nekik nem kedvező — őket saját zsírjukba tulasztó — agrárpolitikája miatt szívből gyűlöltek.

Augusztus 6-án az osztrák-magyar hadsereghez való tartozandóságukat megtagadó olasz nemzetiségű tisztek és zászlósok eltávoztak.

Augusztus 7-én Varsó elestét hozza „az újság s a hír nekünk nagy örömet, míg a cseheknek nagy levertséget okozott. A szerb lapok Varsó elestét jelentéktelennek tartják s azt írják, hogy az oroszok most is a Napoleon ellen oly eredményesen bevált visszavonulási taktikát követik.

Augusztus közepén immár nyolcadik hónapja, hogy a belgrádi utóvédharcokban fogságba kerültek együtt vagyunk, a közeli szabadulás minden reménye nélkül. Szó Volt ugyan arról, hogy bennünket a nálunk fogságban levő szerb tisztekkel kicserélnek, de a híreknek semmi eredményét nem láttuk. A kicserélés megghiúsulását a szerbek azzal indokolták, hogy a mi monarchiánk arra való tekintettel, hogy a szerbeknél több hadifogoly tiszt

van, mint nálunk, 1 szerb tisztért 3 magyar-osztrák *tiszt* kicseréléséi kívánta. A szerbek azonban, bár ezt hízelgőnek találták magukra nézve, a kicserélési ilyen arányban nem teljesíthették.

A fogság hosszú ideje alatt mindenki igyekezett oly toglalkozást találni, mely egyéniségének legjobban megfelelt. A nyári hónapokban 7 óra körül kelt a tábor. Az ordonáncok körülhordozták a kondér kávékat vagy *teát*, melyből mindenkinek tazekába mertek egy-egy nagy kanállal. Reggeli után ki-ki a legkülönbözőbb módon töltötte idejét. Sokan nyelvtanulással toglalkoztak, mások Salonikiból beszerzett könyveket olvastak, egyesek dió- és hárstábol művészi dobozokat, kereteket taragtak. Novotny Gyula bajtársunk török dsámját, karcsú minaretteket, dr. Talapkovits bajtársunk pedig egy darab hárstábol hosszú rabláncot taragott. Jogászok, bírák az új bűnvádi perrendtartást tanulták hazulról érkezett könyvekből. Különböző tanfolyamok alakultak. Máté tóhadnagy bajtársunk, aki a polgári éleiben Berlinben építész az építészetéről tartott előadásokat.

Déli 12 órakor ebédünket a reggelihez hasonló módon hordozták körül az ordonáncok. Ebéd után, akik egy kissé le nem pihentek, megszokott toglalkozásukat folytatták.

Nis éghajlata, déli tekvésénél togvá, elég meleg, ami ellen az udvar diótái, a kaszárnya melletti kis akácterdőske és rét nyújtottak menedékei. Ott tölöttük egész időnkét. Ha csak a parancsnokság valami okból rövidebb vagy hosszabb időre a rét használatát el nem tiltotta, naponta délután 4 órától esti 6-7 óráig „méta”, vagyis kitudó labdajátékkal szórakoztunk. Sohasem hittem volna, hogy az a labdajáték, melyet gyermekkoromban a kolozsvári ret. kollégium kúriáján játszottam, most meglelt tértikoromban még szórakozást togv nyújtani. A játék nemcsak nekünk, de a néző bajtársainknak is időtöltést nyújtott. Az este 7 órai vacsorát még egy kis séta követte a belső udvaron. A reggeli után és az esti séta alkalmával szájról-szájra adva tudtuk meg a becsempészett kültöldi újságok legújabb híreit, melyeknek terjesztője a rendszerint jól értesült dr. Evva Ferenc bajtársunk volt.

Az esti séta után még egy kis tenmaradás következik a kaszárnya-szobákban. Egy 50-70 személyes nagy szobában csoportokban itt énekeltek, ott kártyáztak, dominóztak vagy sakkoztak, amott meg vitatkoztak s mind ez legalább négy különböző nyelven elképzelhetetlen hangzavart okozott. S ezt a morajt mi, kik tanulással vagy olvasással

töltöttük el esti időnkéi, még természetesnek s elviselhetőnek kellett, hogy találjuk. Pokolivá csak akkor változott a helyzet, mikor — azok a szerencsétlen társaink, akik semmiféle foglalkozást nem tudtak vagy nem akartak találni, s csak a borban kerestek szórakozást — az éjszakai nyugalomukat zavarták meg kocsmába sem illő viselkedésükkel. Ezek miatt a szerencsétlenek miatt, akik bortól hevült állapotban verték mellüket, hogy tetteikért helyt állanak, sokat kellett szenvednünk, mert a szerb parancsnokság egyesek kihágásaiért az összeseket büntette. Jewrem Popovics alezredes, az ezelőtti szerb parancsnok, a rangkülönbséget közöttünk eltörölte, s így a rangidős tisztjeinknek nem állott módjukban a helyzettel visszaélőket megtenyíteni.

A hosszú fogság különben is idegessé, ingerlékennyé tette az embereket. Légió azoknak a lovagias ügyekről telvett jegyzőkönyveknek a száma, melyek többnyire ennek az abnormális, zárt élet okozta indulatosságnak voltak következményei. Edelmann Lipót ezredes, aki közöttünk a legidősebb rangú volt, alig győzte a sok jegyzőkönyvet nyilvántartani s megőrizni, hogy azokat majdan a fogság végén illetékes helyre juttathassa. Sokaknak okozott gyötördést az, hogy harcvágyuknak a harctéren való kielégítése helyett itt kellett tétlenül sínylódniök. Azok, akik kisebb szobákban voltak elhelyezve — legtöbbször a törzstisztek — sok kellemetlenségtől voltak megkímélve. Legjobb helyzetben talán azok voltak, akik a szerb parancsnokság jóvoltából engedélyezett külön művész-szobába tömörülve, a Szalonikiból hozott testékekkel maguk között, megértéssel, művészi munkájuknak élhettek. Ezek közé került a legénységi fogolytáborból Szász önkéntes, foglalkozására nézve festőművész, ki Lakatos Artúr festőművész, tanárral és Brozik Engelbert bajtársunkkal együtt a nisi székesegyház falfestményeit készítették, természetesen katonai őrizet mellett.

Augusztus 18-án Ő Felsége L. Ferenc József királyunk születésnapját akartuk megünnepelni. Ő Felségének arcképét festettem meg gyorsan, nagy titokban s zöld ágakkal koszorúzva helyeztük falra rögtönzött drapéria közé. Az ünnepet lakomával ültük meg. Nagy asztal hiányában összetoltuk kis asztalainkat s ágydeszkákkal kipótolva, lepedőkkel leterítettük, virággal, zöld gallyakkal díszítettük. Erre került a konyhánk által adott ünnepi ebéd. Szokatlanul ültünk a terített asztalhoz. Ebéd közben a szobaparancsnokunk: Bacskor Iván százados rövid beszédben emlékezett meg Ő Felségéről s a beszéd után „éljen” és

„hoch” kiáltások között ürítettük poharainkat. A szerb őrnagy — valószínűleg besúgó útján — értesült a megtartott ünnepélyekről s a 9., 19., 22., 23. és 26. számú szobákat lezáratta. Egy-egy zsúfolt szobában 60-70 embernek, zári ablakok mellett, az egész napot a szobában kellett tölteni s még az emberileg legszükségesebb elvégzésére sem volt szabad a szobái elhagyni. Mindössze reggel 6-7-ig, déli 12-1-ig és este 6-7-ig lett volna szabad a szobát elhagyni, ha a hosszadalmas reggeli-, ebéd- és vacsorakiosztás ezt az idői igénybe nem vette volna. Mindez nyáron, koleragyanús időben iórténi, midőnkettős figyelemmel kellett volna az egészségre ügyelni.

Augusztus 26-an a tilalmat kiterjesztették. Alkohol-fogyasztás és ének minden szoba lakóira nézve eltiltatott. A fehér cölöpökkel jelölt járdákról csak egy lépés letérés miatt többekéi letartóztattak s fültanúk állítják, hogy a szerb parancsnok egy őrt leszidott, mert fegyverét nem használta. A csehekre és szerbekre természetesen ez a büntetés nem terjedt ki. Szabadon járhattak az udvaron,

réten s állandó

igazolványuk

Volt a városba való szabad kijáráásra.

Augusztus hó 29-én jó hírek jöttek az oroszok visszavonulásáról, de a mi helyzetünk napról-napra bizonytalanabb s a legnagyobb elővigyázattal kellett élnünk, hogy a szerbek belénk ne kös-senek.

A 22. számú szobában az ablak mellett, a körülményekhez képesi előnyös hely jutott számomra, ahol az ágyzsomszé-

Szobarészlet a nisi laktanyában.

dommal: Sarkady Sándor hadnagy, nagyváradai ügyvéd bajtársammal tanulmányainknak élhattünk. Ő az új bűnvádi perrendtartást tanulta, én pedig, a francia és angol nyelvtanulás befejeztével, mindkét nyelven írott könyvek olvasásával tölthettem időmet.

Szeptember 2-án jelent meg a „Le Courier de Balkan” francianyelvű szerb újság első száma s első cikkében azt írja, hogy Szerbia az utolsó győzelmével belépett az európai jelentős államok sorába s így indokolt, hogy európai nyelven adjon ki újságot s egyébként reméli, hogy a nagy nemzetek, melyekért vérezett, nem hagyják el. Ennél az újságnál sokkal többet értek nekünk azok a lapok, melyeket néha a konyha bevásárlói révén Vagy más úton sikerült a kaszárnyába becsempészni. A „Radnicske Novine” vagyis Munkás Újság legutóbbi számában többek között azt írta, hogy inkább vesszen az uralkodó s a lelkiismeretlen kormány, mintsem az ország és a nép.

Szeptember 4-én francia és angol újságok írják, hogy nekünk milyen jó dolgunk van. Zene- és olvasóterem, futball- és tennispályák és nagy szolgálatszemélyzet áll rendelkezésünkre. A szerb lapok a fenti hírek következtében elégedetlenek a mi velünk való engedékeny bánásmód miatt, mert a nálunk levő szerb tiszték szerintük fegyencmódon élnek, míg Szerbiában szabadon járnak ki a városba, mulatóhelyekre s még skandalózus módon a nők után is futkosnak.

Az újságok azonban nem írták meg azt, hogy az „entente”-párti látogatókat, kiknek információi szolgáltatták a közlemények alapjául, csak a csehek által lakott szobákba vezették. A cseheknek tényleg volt „Olympia” énekkaruk s egy harmóniumuk. A cseh énekkar járt az orosz nagykövetség estélyeire s a templomba énekelni. „Citaönica” (olvasóterem) felírású kis szobájukban pedig a görög női komité által részünkre ajándékozott 300—400 darab Universal biblióiek-tüzetéi rágták az egerek. Nekünk csak egy hétre adták ki a tüzeteket s bevonták azzal az indokolással, hogy nem érdemeljük meg. A városba pedig csakis a kiváltságos szerb és cseh tiszték járhattak szabadon s telkeresik azokat a helyeket, ahol nyári délutánonkint a katonazene játszik, akárcsak otthon.

Szeptember 24-én a bolgár általános mozgósítás s a görög mozgósítás híre terjedt el.

A kaszárnyánktól északra fekvő rét használata meg volt engedve s itt töltöttük minden időnk a szabad levegőn» mert sohsem tudtuk, mely percben jön egy parancs, mely ettől is megfoszt bennünket. A rét mellett Vezetett a

Pirot felé, vagyis a bolgár határra menő vasútvonal, amely most nagy érdeklődés tárgya volt részünkről. A bolgárok ugyanis az általános mozgósítással egyidejűleg nem üzenetek hadat Szerbiának, hanem csak fegyveres semlegességre mentek át s bár a szerb lapok, régi barátságokra való hivatkozással, még mindig a fegyveres összeütközés kikerülését remélték, illetve szerették volna, a szerb hadvezetőség azonban már sejtette, mire kell elkészülve lennie s nyakra-tőre szállította csapatait a bolgár határra. Ez a csapatszállítás előttünk folyt le s naponta láttuk a rogyásig megtelt hosszú vonatokat. Voltak közülünk olyanok, kik a nappal menő összes vonatokat számolták s a kocsik számából igyekeztek hozzávetőleg megállapítani a bolgár határra szállított erőt. Megállapíthattuk, hogy a szerbek a bolgárok ellen erejüknek jelentékeny részét küldték. Jól ismerték a szerbek a bolgárokat, tudták, hogy Veszélyes ellentelék s állítólag a szerb hadvezetőségnek az volt az elve, hogy inkább hagyja magát a magyar-osztrák hadsereg által megveretni, de a bolgároktól nem.

Október 5-én délután 3 órakor nagy ágyúzást hallottunk s kirohantunk az udvarra és a rétre. Egy „Taube”-típusú magyar-osztrák repülőgép, a körüllevő erődök nagy ágyúzása közepette, ott repült fent a magasban. A mi repülőgépünknek Nis felett való megjelenése nagy érdeklődést keltett. Az ágyúk ontották a srappelleket s hol felette, hol alatta robbantak fel, de a repülőgép nyugodtan manőverirozva folytatta útját, illetve közeledett a város közepe felé. Mi magyarok s a németek szívszorongva néztük s lelkünk jó kívánságaival követtük a gépnek minden mozdulatát. A repülőgép bombákat dobott le s azok közül egynéhány a hadifogolytábor közelében robbant fel, mire a kaszárnyánk mögött levő magaslatokon elrejtett repülőelhárító ütegek válaszoltak minden eredmény nélkül. Ilyen látnivalóban itt még nem volt részünk, de megnyugtató volt ez reánk nézve, mert ezeknek a repülőgépeknek a megjelenéséből annak jelét látjuk, hogy az offenzíva küszöbön áll.

Másnap mohón olvastuk a lapokat. Valamelyik lap keserűen kifakad s azt kérdi: fegyveres neutralitás-e ez, hogy Bulgária a magyar-osztrák repülőgépeket területére engedi? Egyébként a ledobott bombáktól 7 ember megsebesült s 5 halt meg, ez utóbbiak között 2 cseh katonánk is van, kik az állomáson dolgoztak.

Október 7-én névsorolvasás az udvaron, mely után Lazarevics szerb őrnagy parancsnok búcsút vett tőlünk, mivel a frontra megy és átadott bennünket a már ismert Pankovics igazgatónak.

A lapok hírül hozzák, hogy Szófiából a szerb és entente-követek elutaztak, minélfogva tokozottabb remény-nyel várjuk az eseményekéi« Délután 2 órakor egy „Fahrman”-biplán, valószínűleg francia pilótával, óvintézkedés-képen tette meg próbarepülését. Konstatálhattuk, hogy nehézkes gép a miénkhez képest.

Október 9-én megjelent szerb lapok szerint a mi csapataink megkezdték az offenzívát, több helyen átlépték a határt s Belgrádnál is átkeltek a Száván, de itt a folyóig (?) visszaszorították volna csapatainkat. Pankovics igazgató s a szlávok hosszú orral jártak-keltek, de a mi lelkünket annál tokozottabb mértékben töltötte el a remény a jövő eseményei iránt. A kaszárnýába sok lőszert s bombát szállítottak, de hogy mi célból, azt nem tudjuk.

Október 10-én a mindennap várt vendégünk: a „Taube” ismét megérkezett d. u. 3 órakor s óriási ágyútűz fogadta. Négy „Fahrman”-repülőgép szállott fel üldözésére, de nehézségüknél fogva s a szerb erődök ágyútüze miatt meg sem tudták közelíteni az ügyesen manővröző „Taubét”. Mi magyarok s a németek a rétről s udvarról néztük s aggódva kísértük repülőgépünknek minden mozdulatát. A csehek félvén a srapszilánkoktól, csak az ablakból mutogattak fel a szerb hadseregbeli „Fahrman”-gépekre, hogy „nasi eroplan”, vagyis hogy azok az ő repülőgépeik.

A csehek a mi ruháinkat viselik még, államaink terhére húzzák fizetésüket, de az ellenséggel rokonszenveznek. Repülőgépünk feladatát minden baj nélkül betegezte s eltűnt Bulgária felé. A nisi erődök ágyúi nem kevesebb, mint 190 ágyúlövést adtak le a „Taube”-ra minden eredmény nélkül.

Október 11-én az újságokat nagy érdeklődéssel olvasuk. Valamelyest én is megtanultam szerbül s a „Novoszli” nevű újságból böngésem a híreket. Leírja a belgrádi harcot, melyet a német, magyar és osztrák csapatok meglepetésszerűen készítettek elő. A különben is mindig lelkiismeretlenül író lap most szinte dicsekedve mondja, hogy Belgrádnál a szerbek egy oly „nagystílú” harcban vettek részt, amilyen eddig csak az orosz és nyugati frontokon volt. Repülőgépek egész tömege s nagy kaliberű ágyúk lötték a visszavonulás útját s a mieink fojtó gázokkal dolgoztak. Leírja, hogy a szerb katonák a fojtó gázon álarc nélkül mentek keresztül.

A szókimondása miatt betiltott „Radnicke Novine” (Munkás Újság) utóda a „Buducnost” (Jövendő) azonban nem ír ilyen dicsekvő hangon s erősen kicenzúrázott cik-

keiben teletlőssé teszi a kormányt, hogy elbizakodottságában Belgrádot nem ürítettette ki s 4000 polgár vesztette életét, 50.000 ember pedig Belgráddal idegen kézre kerül.

A réten, a mi megfigyelő állomásunkon ezalatt észrevettük, hogy a bolgár általános mozgósítás után a bolgár határra vitt szerb csapatok nagy részét hozzák vissza s szállítják fel valószínűleg a belgrádi trontra.

Október 12-én délután a Piról telől megjelent „Taube” repülőgépünket elkeseredett ágyútűz fogadta. A robbanó srapnelek elől ügyesen tért ki, mintha csak az lett volna a célja, hogy minél több löszert pazaroltasson. A „Fahrman”-gépek üldözőbe vették a „Taube”-t s azok egyike valamelyest megközelítette. A jól ismert apró füsttelhők-ből s a néha hallatszó kattogásból következtethettük, hogy a „Fahrman” gépfegyverét használja. Mi aggódva lestük gépünk minden mozdulatát, míg el nem tűnt szemünk elől.

Október 14-én Pásics miniszterelnök lapja, a „Samo-uprava” (Önkormányzat) írja, hogy a bolgárok ónaptár szerint szeptember 28-án az egész fronton megkezdték az offenzívát s több szerb határfalvat elfoglaltak. Mi várjuk a bolgárokat, de azt a reményünket, hogy ők esetleg kiszabadíthatnak, meghiúsítja az a hír, hogy bennünket Nisből elvisznek.

A réten figyeljük a vonatokat s megállapíthatjuk, hogy a szerbek bajban vannak, két tűz közé kerültek, szorongatják őket s ők kapkodnak. Egyik csapatot hozzák Pirot telől, a másikat viszik. A mi lelkünket megnyugtadják a hadi események s úgy érezzük, mintha most rehabilitálva lennénk. Eszünkbe jut a mi 1914-i offenzívánk, amidőn decemberben, télvíz idején, Szerbia úttalan-útjain elakadt írének miatt néhol éhezve, legénységünk rossz bakancsral, legtöbb helyt téli ruha nélkül, sokan betegen kellett előre mennünk. Belgrádtól délre minden nap egy újabb magaslatot, egy újabb pozíciót hozott eredményül. Foglyokat, ágyukat vittünk hátra s habár raj vonalunkat nagyon kevés tüzérség és gépfegyver támogatta s *mögöttünk tartalék egyáltalán nem volt*, még ilyen körülmények között is csak a 16. hadtestben történt gaz árulás kényszerített a visszavonulásra. Még így is — a szerbek bevallása szerint — nagy Veszteséget okoztunk nekik*), összes ellenségeink közül a leg-

* A „Fatni Dnevnik” (Hadi Újság), a szerb vezérkar hivatalos lapjának 1915. március 6-iki 211. számában Barlovac Z., a „Kovianai csatá”-ról szóló közleményében írja: „Az ellenség makacsul védte magát és bevárta a rohamot. Fedezéket fedezék után kellett bevenni, melyek több sorból állottak. Egyes helyeken ellenséges osztályok tevedéseikben maradtak és katonáinknak egyiket a másik után kellett kihúzni, úgyszólván *egyenként toglyul eitern.*”

vitézebbeknek, akikkel a mieink most (1915. októberben) csak a németek s bolgárok együttműködésével s bőséges hadfelszereléssel tudják a sikert biztosítani.

A dunai, drinai és bolgár frontról vagy 100-150 tányérsapkás németet, két német és egy bolgár fogoly tisztet hoztak. Nem beszélhettünk ugyan velők, de annyit megtudtunk, hogy a rohamokat a tüzérségünk jól előkészíti.

Október 16-án izgalmat keltett táborunkban annak a rendeletnek kifüggesztése, hogy a hadifoglyokat a legrövidebb idő alatt elviszik. Ordonáncaink nagy részét már el is vitték. Hír szerint bennünket üszkübbe (Skoplje) visznek. A lapokból olvassuk, hogy a bolgárok Piroton át Kragujevac felé, délről pedig a nis-üszkübi vasút vonal ellen operálnak.

Október 17-én lázasan folyik a készülődés az útra. Hátizsákokat varrunk a legszükségesebb dolgaink részére, amiket remélhetőleg elbírnak. Sokan egész szép öszeget költöttek hárs-, dió- s egyéb tára, melyből képramákaí, dobozokat faragtak s ezek nagyrésze most mind itt marad a saját pénzünkön vásárolt ágyak, asztalok, székek, lámpák, lavórok s egyéb tárgyakkal együtt. A parancsnokságtól vett hír szerint a ládánkat is utánunk szállítják, de nekünk kevés bizalmunk van, hogy azokat még viszontláthatjuk, s így amit csak lehet, illetve bírunk, hátizsákunkba pakkolunk el.

A szerb lapok nagyrésze még mindig tele Van biztató cikkekkel. Segélyt várnak a franciáktól, az angoloktól, akik Salonikinél már partra szálltak s útban vannak. Mi kétkedve fogadjuk a híreket, de a szerbek úgy látszik bíznak a segítségben s a város fellobogózza várja a szövetséges segítséget, amely azonban nem érkezik.

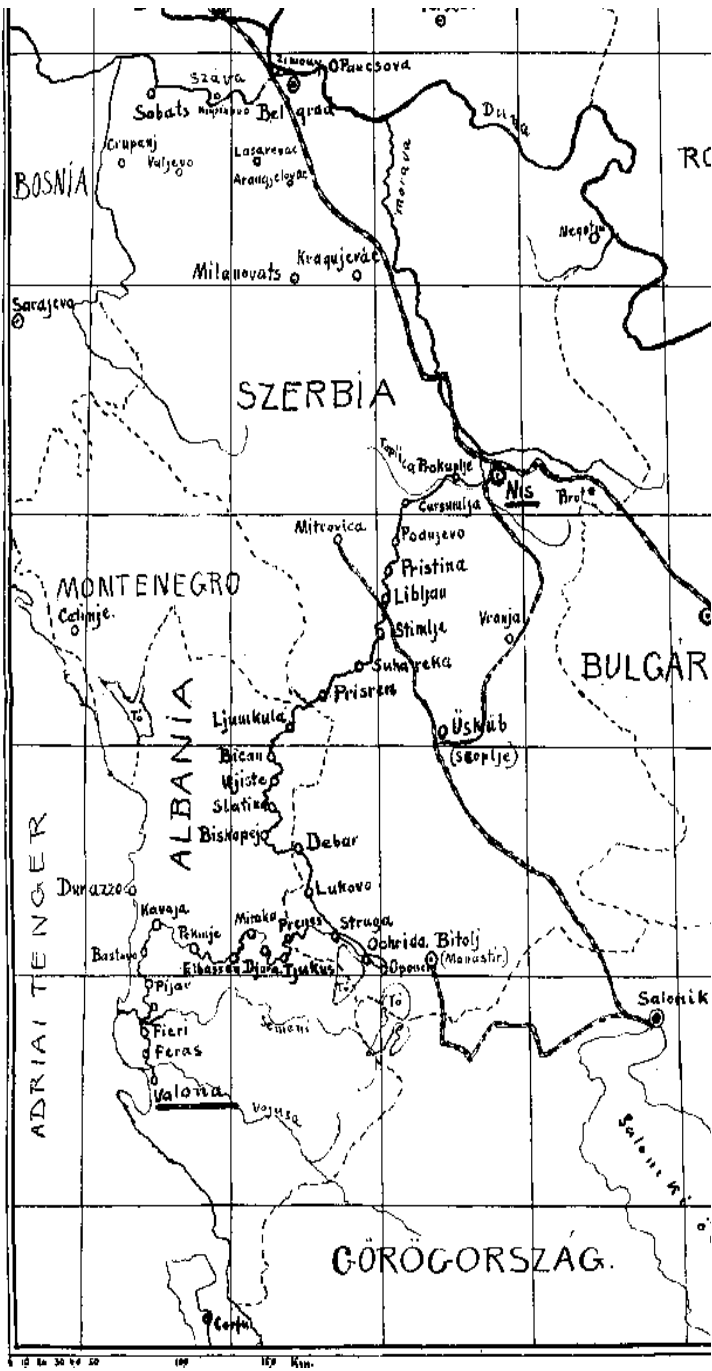
A bolgárok ezalatt Vránját elfoglalták s ezzel lehetlenné tették, hogy a francia-angol csapatok segítségül jöhessenek, de megghiúsult ezzel a vasúton való elszállíthatásunk utolsó reménysége is. Most már tisztában lehetünk azzal, hogy bármerre visznek a szerbek, gyalog kell mennünk.

Október 18-án a szerb kormány Nis kiürítését rendelte el, s ennek folytán a mi parancsnokságunk az indulást holnap reggeli 8 órára tűzte ki. Még egyszer átnéztem mindenemet s a szükséges és kedvesebb dolgaimat hátizsákomba csomagoltam. Még fogságom elején készített kis asztalom lapjára egy Krisztus-tejet rajzoltam, most azt onnét kifűrészeltem, minthogy azonban súlyánál fogva magammal nem vihettem, több tárggyal együtt ládamba téve, sorsára bíztam. Délután még kimentünk a rétre,

amely legkedvesebb tartózkodási helyünk volt. Mintegy búcsúzóul bejártam a rétnek s akácoknak azokat a helyeit, ahol tanulgatva időmet tölteni szoktam.

Holnap reggel lesz tíz hónapja, hogy Nisbe kerültünk. A fogság belső keservein kívül az is bánt, hogy otthonról semmiféle hivatalos érdeklődésnek, vagy segítségnek nyomát se látjuk. Oka ennek az volt, hogy annak a hadjáratnak gyászos körülményei, melynek áldozataivá lettünk, ezt a témát otthon nagyon ellenszenvenessé tették. Az a tölényes magatartás, melyet monarchiánk a szerbekkel, ezzel a nem méltónak tartott ellenséggel szemben tanúsított, rajtunk bosszulta meg magát. A magam részéről a mostoha viszonyok között eltöltött hosszú időt tanulással igyekeztem hasznossá tenni. Francia nyelvtudásomat itt fejlesztettem s az angol nyelvet itt tanultam meg, s e két nyelven olvasott művek feledtették velem az időt. Szerb nyelven is beszélek egyszerűbb kitejezésekkel, s az olasz nyelv tanulását is megkezdtem.

Holnap itt hagyom e helyet tudatában annak, hogy nagy fáradságnak s bizonytalanságnak nézünk elébe, de vigasztal engem elmenetelünknek oka, vagyis az, hogy a mi csapataink győzedelmes előnyomulása kényszerít Nis elhagyására, a „nagy útra”.

A „Nagy út” Nistől Valonáig.

A N A G Y Ú T.

AZ 1915. évi október hó 19-én korán ébredt a nisi tiszti hadifogolytábor s olyan volt, mini egy megzavart hangyaboly. Nyolc óra előtt levittük ládáinkat a parancsnoksági épület elé, sorsukra bízva. Nyolc órára az egész tábor lenni a kaszárnya udvarán útrakészen állott s úgy szerelte fel mindenki magát, ahogy leginkább képesnek vélte az előttünk álló nagy utat megtenni.

Hosszas sorakoztatás, számlálás után, szerb katonától és csendőröktől kísérve, útnak indultunk s ott hagytuk a nisi kaszárnyát abban a reményben, hogy ágyaink, asztalaink s egyéb el nem vihető tárgyait nemsokára a bolgárok tulajdonába mennek át. Átvonulásunk Nis városán nagy érdeklődést keltett s különös látványt nyújthatott, amint nagy teherrel hátunkon, megmenteni igyekeztünk, amit lehetett. A város elhagyása után délnyugat felé haladtunk s velünk együtt vonult sok szerb menekülő szekereken s gyalog bizonytalan cél felé.

Az utat a mi katonáink javították s nem kis meglepetést keltett, amint egy társunk a munkáscsapatban egy dunántúli megyei tőjegyző huszárönkéntes fiát ismerte fel, amint a többiek között a talicskát tolt.

Útunk nagyon nehéz volt nemcsak azért, mert nagy terhet vittünk s a gyaloglástól el voltunk szokva, hanem azért is, mert az eső az utat nagyon feláztatta. Állítólag útmegrövidítés céljából szántótöldeken vezettek benünket keresztül, ahol nagy terheink alatt bokáig süppedtünk a puha földbe. Pihenő kevés volt s ha volt is, le sem ülhettünk a vizes, sáros földre s ha némelyikünk az esőtől kétszeresen súlyossá vált teher alatt összeroskadott, Pankovics igazgató azt kérdezte:

— Offenzívát tudtak csinálni?

Egyébként Pankovics igazgató kijelentette, hogy tartanak szerencsénnek, hogy a bolgárok most vágják el Vránjánál a vasútvonalat, mert ha ez a tervbe vett vasúton

Indulás Nisből.

Való elszállítatásunk közben történt volna, akkor inkább lelövettek volna bennünket, semhogy a bolgárok kezeibe kerüljünk.

Bőrig ázva s teljesen kimerülve, este 7 órakor értünk Prokuplje-be, hol a csehek és szerbek azonnal egy modern külsejű egyemeletes épületben nyertek elhelyezést, de nekünk többieknek még majdnem egy órát kellett ácsorognunk, míg végre a városon kívül egy katonai raktárhelyiségben elhelyeztek. Ruhánk, cipőnk, hátizsákunk átázva s mi kimerülve, mint az agyonhajszolt igavonók, roskadtunk össze a hideg raktárhelyiségben, ahol kevés szalma, de annál több betört ablak volt. Összezsúfolva, alig volt hely, hol magunkat kipihenhessük, Borzasztó jövőt láttunk magunk előtt, melynek előjelei már itt is mutatkoznak. A szerb parancsnokságnak a magyarok s németekkel szemben tanúsított rosszindulatánál jobban bántott az a fegyelmezetlenség, mely különösen egyes fiatalabbjaink között szokássá vált. Délelőtt 11 óra körül jarac- (birka-) pörköltet s este teát vagy feketekávét kaptunk, melyet a

raktár előtt osztottak ki s nekünk kettesével, hosszú sorban, s minthogy itt mintegy 400-an voltunk, órán keresztül kellett várni, míg a sor ránk kerüli, mialatt a fegyelmezetlenség, türelmetlenség s önző kíméletlenség tette még kellemetlenebbé a helyzetet. Még szomorúbb volt legénységünk helyzete. A szerencsétlenek a szakadó esőben, rossz táplálkozás mellett, a szabad ég alatt töltötték az éjszakákat.

Prokuplje város nem sok érdekességet nyújt. A Toplica folyó mellett fekszik s a város melletti hegyen most is láthatók Toplica vajda várának romjai. A városban különben a szerbek azt a hírt terjesztették el, hogy minket most újonnan fogtak el Belgrádnál s a mi öreg Edelmann ezredesünk nem más, mint maga „Mackensen”.

A drágaság óriási, szerb papírpénzt vonakodnak elfogadni s minket, akik csak öreink útján vásárolhatunk, valósággal rabolnak. Prokupljén értesültünk arról, hogy a nisi tiszti fogolytábor volt parancsnoka: Lázarevics szerb őrnagy sebesülten a mi csapataink kezébe került. Ugyancsak Prokupljéből indultak útnak a mi hadseregünkben szerb és horvát nemzetiségű fogoly tisztek közül azok (többek között Hrzenyák gazdasági hadnagy), akik önként jelentkeztek arra, hogy a szerbek oldalán a mi csapataink ellen harcoljanak.

Négy nap múlva, október 24-én indultunk tovább Prokupljéből s ez alkalommal podgyászunkat szekerekre rakva hozták utánunk. Utunk, mely a Toplica folyó völgyében vezetett, könnyebb volt ugyan, de hosszú volt, mert csak késő este érkeztünk be Kursumljébe, hol egy vizegyőző hegyháton felütött sátoztábor várt. A vizes, sáros sátrak helyett inkább táboztüzek mellett ébren töltöttük az éjszakát. A várva-várt reggel azt a csalódást hozta, hogy a szerbek által városnak nevezett Kursumlje egy kis tészek, hol még fedél alá sem juthattunk.

Sapinac szerb alezredes és Pankovic igazgató itt elhagytak bennünket s a tiszti fogolytábor-parancsnokságot Miluín Zitkovic őrnagy vette át. Új parancsnokunk állítólag a mi hadseregünk tüzérségénél szolgált s később attasé volt a berlini és bécsi követségeknél. Tény az, hogy egy osztrák-magyar hadseregbeli vezértörzsorvos Veje és az őrnagy családja most is Bécsben van. Az eddigiek alapján indokolt bizalmatlanságunkat az új parancsnok komolyan igyekszik eloszlatni. Mindenek előtt legénységünket, illetve ordonáncainkat utasította, hogy itt éppen úgy kell nekünk engedelmeskedniük, akárcsak saját kaszáryánkban. Erre szükség is volt, mert a sok cseh és

szerb ordonánc csak magára gondolt. Az őrnagy kérte, segítsük őt türelemmel feladata megoldásában.

Ezalatt a szerb hadsereg hátrál az ország közepe felé s nekünk az a benyomásunk, hogy a mi elvonulásunk időpontja mindig összefügg a hadműveletekkel. Éjjelenként egészen tisztán halljuk a bolgár határ irányából ide-morajló ágyúdörgést. Még azt is meg tudjuk különböztetni, melyik tél lő, milyen tűznemet használ stb. Híre jár, hogy átadnak más államnak, de semmi bizonyosat nem tudunk arról, hol, kinek? Mindenesetre még nagy és nehéz út áll előttünk. Nisből történt elindulásunk alkalmával hátrahagyott ládáinkat a szerbek Kursumljeig utánunk szállították. Itt még rendelkezhattünk vele. Némelyek ládaik tartalmát itt eladták, szétoztatták, mert a szerbek kijelentették, hogy ládáinkat tovább nem hozzák.*

Október 27-én nagy felhőszakadás volt, mely éjjel is tartott s minden igyekezetünk hasztalan volt, hogy magunkat s hátizsákjainkat a rossz sátrak alatt a teljes átázástól megóvjuk.

Október 28-án reggel indultunk tovább s alig hagytuk el a kursumljei tábort, máris akadály állta utunkat. A telhőszakadás következtében az ár elvitte a hidat, melyet most a mi katonáinkkal igyekeznek összetákolni. A kiáradt Toplica elöntötte az utat s mi a hegyeken keresztül óriási táradással igyekeztünk előre jutni. Egy rossz lépés, egy meglazuló szikla az alatt hömpölygő árba sodorhat. A podgyászainkat szállító szekerek egyideig küzdöttek az elöntött utakon, tengelyen felül merülve az árba, míg végre elakadtak. Egy, az ár által elragadott szekeret csak nagy erőfeszítéssel sikerült megmenteni. Így is néhány podgyászunkat lesodorta az ár. Déli pihenőnk Ribarska-banja kénes fürdőnél volt. A fürdő hatása jó lehet, de nagyon kezdetleges lévén, csak balkáni igényeket elégíthet ki.

Késő délután keltünk át, nagy magasságban, a prepolaci hágón s erdővel borított hegyek között vezetett utunk, melyet itt is a mi katonáinkkal javítottak, számítva arra, hogy ez lesz a szerb hadseregnek is egyik visszavonulási útja. Este volt, mikor Új-Szerbiába léptünk át. A szerb határőrház mellett ott áll még a török őrház is, jelezvén, hogy a törököknek a birodalma nemrég még idáig terjedt. Eszünkbe jutott, hogy valamikor Hunyady János serege is erre vonult, minek emlékét ma is őrzik a szerb dalok.

* Ládáinkat részint a szerbek, részint a Kursumljebe bevonult saját hadseregbeli cseh katonáink fosztották ki. Ládáink közül néhányat Pesten is találtak.

Ó-Szerbia elhagyása után a hegyekről lefelé vonulva, a Rigómező volt előttünk. A sötétben azonban sehol semmi világosság, reménysugár nem látszott, mely az e napi nehéz, hosszú utunknak végéi jelezné. Zitkovics őrnagy kicsiny, de meleg házakat ígért elhelyezésünkre s mi a nehéz fáradalmak után nagyon vártuk, hogy azokat elérhessük. Éjtél felé végre Podujevo falu elé értünk, mely alig öt házból állott. Felvezettek bennünket egy domboldalra s ott szabad ég alatt kellett az éjjeli eltöltenünk. Nagy tüzekei raktunk s azok körül csoportosulva egy keveset alhattunk.

Október 29-én reggel 6 óraker már útra készen álltunk s egy negyed kenyerei és egy kevés savanyú rákiját (pálinka) kaptunk egész napi éleimül. Útunk Podujevo falun vezetett keresztül, melynek arnauia lakossága van s különösen a fiatalok között nem egy klasszikus szépségű termei és tejei láttunk. Gyűlölik a szerbeket s irántunk nagy rokonszenv látszik tekintetükből. Utunk a Rigómezőn vezetett keresztül. Szép, termékeny föld, de nincs kellőleg művelve s itt-ott csak egy tanya látszott a pusztaságban.

Podujevói uccarészlet.

Hosszú, fárasztó út után este nyolc óra felé értünk Pristinába, hol az óriási sár s a város utcáinak rettentő rossz kövezése keservessé tette ugyan a bevonulásunkat, de Pristina esti világításban s Valódi török jellegével nem volí érdektelennek mondható. Minden fogalmat meghaladó bűzös sártengeren kérésziül értük el a város szélén levő iörök kaszárnyákat, hol egy óriási istállóban nyertünk elhelyezési, de a nehéz úttól kimerülve s átázva, a nagy, szellős helyiségben alig találtunk pihenési. Lábunkat a sok gyaloglásban a cipő és csizma feltörte s orvosaink, kik közül néhányan már itt csatlakoztak hozzánk, alig győzték sebeinket kezelni.

Másnap reggel kiadatott a rendelet, hogy a magyarok,

németek, lengyelek s a horvátok egy része hagyja el az istállót s a sáros udvaron felállított sátrakba költözzék át s közülünk csak Aggházy százados, ki sebesülése következtében mankóval járt, maradhat bent az istállóban. Csak miután Aggházy százados kijelentette, hogy ily körülmények között nem kér a kedvezményből, engedték meg, hogy az istállóban maradhassunk, de oly teltétel mellett, ha a cseheknek és szerbeknek — akiket egy kórház céljaira szükségelt helyiségből kivettek — ott magunk között helyet adunk. A nagy istállóban tüzekéi raktunk s úgy szárítottuk nedves ruháinkat. Az őrnagy megengedte, hogy bevásárlás végett néhányan a városba mehessünk.

A szép fekvésű város török jellege még megmaradt.

Pristinai férfiak.

Lakossága kevert s az uccákon törökök és arnauták csoportokban tanakodnak a helyzet teleit. A város karcsú minarettjei nyúlnak az ég felé s hirdetik Allah dicsőségét. Szűk uccái a keleti élet sok jellegzetességeit mutatják. A házak többnyire egymelleltesek, könnyedén, tából épültek, kis erkélyekkel és sűrű rácsos, lefüggönyözött ablakai a hárem

misztériumait zárják el idegen szemek elől. Sokféle bazár, kávéház s azok előtt úgyszólván az uccán pad, melyet, keresztbetont lábakkal, látszólag egykedvűen szívja pipáját a török, de mindjárt szimpatikusán pislogat felénk, midőn óvatosan odasúgjuk neki, hogy „magyar”.

A szerbek hadi helyzete folyton rosszabbodik s mind közelebb halljuk az ágyúdörejt s a „kitüzelés”-ből utóvédharcra következtetünk. Prisztinán a szerbek ismeretlen okokból arnautákat végeztettek ki s a mi parancsnokságunk is annyira óvatos, hogy egyes társainknak, kik a városban kis fehér arnauta sapkákat vásároltak, azok viselését megtiltotta.

November 1-én végre szép napos időben indultunk ismét útnak. Feltört lábaim miatt az út egy részét szekéren tehettem meg, s a mellettem haladó arnauta hajcsár, törve a szerb nyelvei, részvétellel érdeklődött sorsunk iránt. Mikor megtudta, hogy a mellettem ülő Sarkady Sándor bajtársammal együtt magyarok vagyunk, odakuporodott elénk

a szekérrúdra s amit nem tudott szerbül kitejezni, azt őszinte örömtői csillogó szemeivel tejezte ki. Éreztük, hogy ez a fiatal arnauta kész lett volna megszabadulásunkat is elősegíteni, de a szerb csendőr — akiket a szerbek az albán támadástól való félelmükben kézigránáttal is elláttak — még a beszélgetésünket is megtiltotta.

Utunk a Rigó mezőn (Kosovopolje) vezetett keresztül, amelyen mintegy 5 évszázaddal ezelőtt Hunyady János seregei Murád szultán csapataival harcoltak. Most mellettünk vágat el a szerb Drina-divízió trénje. Délkelet felől heves ágyútűz tompa moraja jelzi, hogy a bolgárok dolgoznak s táplálja bennünk a reményt, hogy még kiszabadíthatnak. Nyugat felé, a Montenegró határán levő Avlái hegység hóval borított csúcsai látszanak. Dél felé haladva Liblján vasúti állomáshoz értünk, hol az ügyesebbek egy kis élelemhez és dohányhoz jutottak. Innét még indultak dél felé vonatok, de nem mehetnek messze, mert mint halljuk, a mi csapataink Kragujevácot, s a bolgárok Nist és üszküböt elfoglalták, s ez utóbbi város elfoglalásával ez a vasútvonal „holtvágány” lett. Ezen a vasútvonalon szállíthatnak volna esetleg bennünket Üszkübön keresztül Szalonikibe, de ennek lehetőségétől elestünk. Amily nagy örömei okoz kedvező harctéri helyzetünk, épp oly szenvedésnek nézünk még elébe, bármerre is visznek bennünket.

Délfelé haladva, szép vidéket zár be az előttünk levő Ljubeten hegységnek 2700 méter magas csúcsa. Délután 5 órakor érkeztünk az érdekes fekvésű Siimbe faluba, melyet a lakosság nagy része kiürített. A törökök minaretjei mellett ott áll a hegyen a kis szerb templom. A csehek és szerbeket házakban helyezték el, míg mi magyarok egy török épület pelyvával telt istállójában pihentük ki fáradalmainkat.

November 2-án reggel 7-kor indultunk tovább s mai utunk nem lett volna nehéz és hosszú, de az eső, mely mint Isten csapása kíséri bennünket, feláztatott mindent s Suvareka faluba érve, a patak pariján felállított nedves sátrakban, egy kevés szalmán, alig tudtunk nyugalmat találni.

November 3-án szép napos időben indultunk el délnyugati irányba s utunk magas hegyeken, kiirtott tölgytáradók között, még a törökök által épített kitűnő utakon és hidakon vezet keresztül. Kelet felől még látszanak a Ljubeten magas csúcsai s északnyugat felé a montenegrói havasok zárják el a láthatárt, de amint a nap által arany-bronzsínűre festett tölgyfairyványok felett dél felé tekintünk, magas hegyek alján ott fehérlik Prizren vára, mai utunk-

nak célja. Délután két órakor szép napos időben vonultunk be Prizrenbe. A festői fekvésű város a Sar-Dagh hegy északi lejtőjén épült s a Drin folyónak egy mellékfolyója szeli át. A város feletti vár a múltak emlékét őrzi, s alatta vagy 22 karcsú minaret jelzi, hogy a város nagy részét törökök lakják.

Az eddigi piszkos, lakatlan falvak után jól esett látnunk egy ilyen szép és élénk forgalmú várost, melyet a mi érkezésünk még élénkebbé tett. Sok piros fezes és különböző színű turbános török térti s mindkét nembeli szép arcú gyermekek állottak sorfalat utunkon, de 13-14 évesnél idősebb lányokat s nőket nem emlékszem, hogy láttam volna. A város nyugati részén levő s még a török-szerb háború alkalmával összelőtt óriási kaszárnyában helyeztek el bennünket. Érdekes mozgalmas élet tejlődött ki másnap reggeltől kezdve a kaszárnya előtti úton. Forralt tejet, szalepet, vagyis gyökérből készült édeskés italt, főtt gesztenyét és főtt vackort, kukoricakenyeret, almát, diót, rákiját, ratlukat (szultánkenyér), dohányt, gyapjúharisnyákat (csorapé) és keztyűt hoztak ide az élelmes törökök, többnyire gyermekek s élénk zsvivajjal kínálgatták árucikkeiket. Csevapsicsot, vagyis apró kolbász vagy lepény alakra tormált vagdalí birkahúst a vevő előtt rosió sűi egy török s mi kíváncsian kóstolgattuk az ismeretlen ételt. Cipészek és borbélyok is jöttek, ez utóbbiak szappanhab nélkül, csupán meleg vízzel, ügyesen borotváltak. November 8-án 30-as csoportokban, őrizet mellett, a városba mehettünk fürödni, s alkalmunk volt a város életébe bepillantani. A város nyüzsgő kereskedelmi élete Valóban indokoltta tette, hogy monarchiánk itten konzuli tartott. Elmentünk a Fehér-Drin folyó egyik mellékpartak-

Prizreni árusok.

jának pariján levő egyemeletes kis sárga épület előtt, ahol az oly nevezetessé vált Prohászka konzulunk lakott. A házban most valami szerb katonai parancsnokság volt. Az egyébként tisztán török jellegű város utcáinak felírása szerb. A zúgó patakocskán egy érdekes fedett híd vezet keresztül, melyen átmenve, a hegy lejtőjén a város legnagyobb mecsetje és minaretje teszi inpozáns hatást.

PRIZREN.

Prizreni ucca.

A város belsejébe kerülve, élénkül a forgalom, s itt viszontlátjuk a már Prisztinán megismeri könnyed, többnyire tából épült egyemeletes házakat melyek földszintjét az üzleteknek minden faja foglalja el.

Van itt kovács, nyerges, lakatos, borbély, gyümölcs- és édességkereskedő, pecsenye- és tésztaütő vegyes összevisszaságban, s minthogy a legtöbb üzletnek se ajtaja, se ablaka, minden iparos a járókelők előtt folytatja mesterségét. A fürdőházhoz érve várnunk kellett, meri a másik csoport még nem jött ki. Egy kis téren vagyunk, melynek közepén lévő öröksörgő kútból rézedényekben hiszik a vizet. Élelmes törökök férköznek hozzánk s pénzt váltanak, de csak magyart, a szerb pénzen legteljebb vásárolni lehet valami keveset. A törökökkel szerb nyelven értjük meg magunkat s tekintve a nagy utat, mely előttünk áll, tea, cukor és halkonzerv után érdeklődünk. Érdekes, hogy itt is, mini a délbalkániak egyáltalán az „igen” és „nem” szavakat a mi álfalunk szokottal éppen ellenkező fejmozdulattal kísérik. Tea után érdeklődöm az egyik töröknél s bár a tejjével igenlőleg bólint, a „nemam” (nincsen) szóból sajnálattal vehettem tudomásul, hogy teával nem szolgálhat.

A szerb őr elkergeti a törököket, nehogy elrontsák az ő közvetítő kereskedelmét.

A fürdő, mini a mohamedán vallás rítusához tartozó, a mecset mellett van. Bejárat után primitív öltöző, középen csurgókút. Ebből az előtérből keskeny, rövid folyosó vezet a fürdőbe, ahol köröskörül mosdótálnál kisebb úrtartalmú kőedények vannak, melyekbe gyenge meleg víz csurog. Egy kis pléh edénnyel öntjük magunkra a vizet szappanozás előtt és után s ezzel törökösen megfürdöttünk. Nekünk azonban ez a primitív fürdő is jól esett.

November 8-án este a másnap reggelre kiadott indulási parancs visszavonatot. Útiterv az volt, hogy Debrán át Bitoljba (Monastir) visznek, de minthogy a bolgárok előrenyomulása miatt Debrát szerb területen keresztül már nem lehetett elérni, a tegnap szekérrel előreküldött betegek visszaérkeztek. A mi hadseregünkben” hadifogoly orvosok, kik eddig Szerbia különböző kórházaiban teljesítettek szolgálatot, Prizrenbe lettek koncentrálnva s itt csatlakoztak hozzánk.

November 9-én a szerb parancsnokság a kereskedőket kitiltotta s a kaszárnya előtti rétre kimenni tilos. Ennek az intézkedésnek magyarázata az lehet, hogy az éjjel a kaszárnyánkba egy gazdátlanúvá vált tüzértrén érkezett agyonhajszolt, felsebzett lovakkal, a Prizren feletti hegyekre pedig ágyúkat vontattak fel. Innét mi már csak albán területen mehetünk tovább, ahol pedig szekér részére út nincs. Éppen ez okból a szerbek végre kényszerítve érezték magukat, hogy súlyos sebesültjeinket, ezek között Aggházy* századost, itt hátrahagyják.

Mint hírlik, az albánok is mozgolódnak s a bolgárok sem lehetnek már távol. Reméljük, hogy körül leszünk véve s a szerbek fegyverletétele meghozza a szabadulást. A szökés kísérletével is állandóan foglalkozunk s a kedvező alkalmat várjuk.

November 12-én reggel 5 órakor indultunk útnak s a sok eső által feláztatott úton haladtunk, midőn egy autó hátulról elütötte egy szekerünket s a szekéren ülő beteg bajtársaink a vízzel telt árokba estek. Az autón egy szerb tiszt volt, aki leugorva egy pár botütést mért az öreg szerb hajcsár tejére s ezzel az ügy el volt intézve. Utunk a Drin mellett *vezetett* s már a kora délelőtti órákban albán területre mentünk *át*.

* Az 1915. évi november 29-én Prizrenbe bevonult bolgároknak Aggházy Kamil százados adta át a várost körülbelül 800 felszabadult magyar-osztrák hadifogollyal és 2000 visszamaradt szerb katonával együtt.

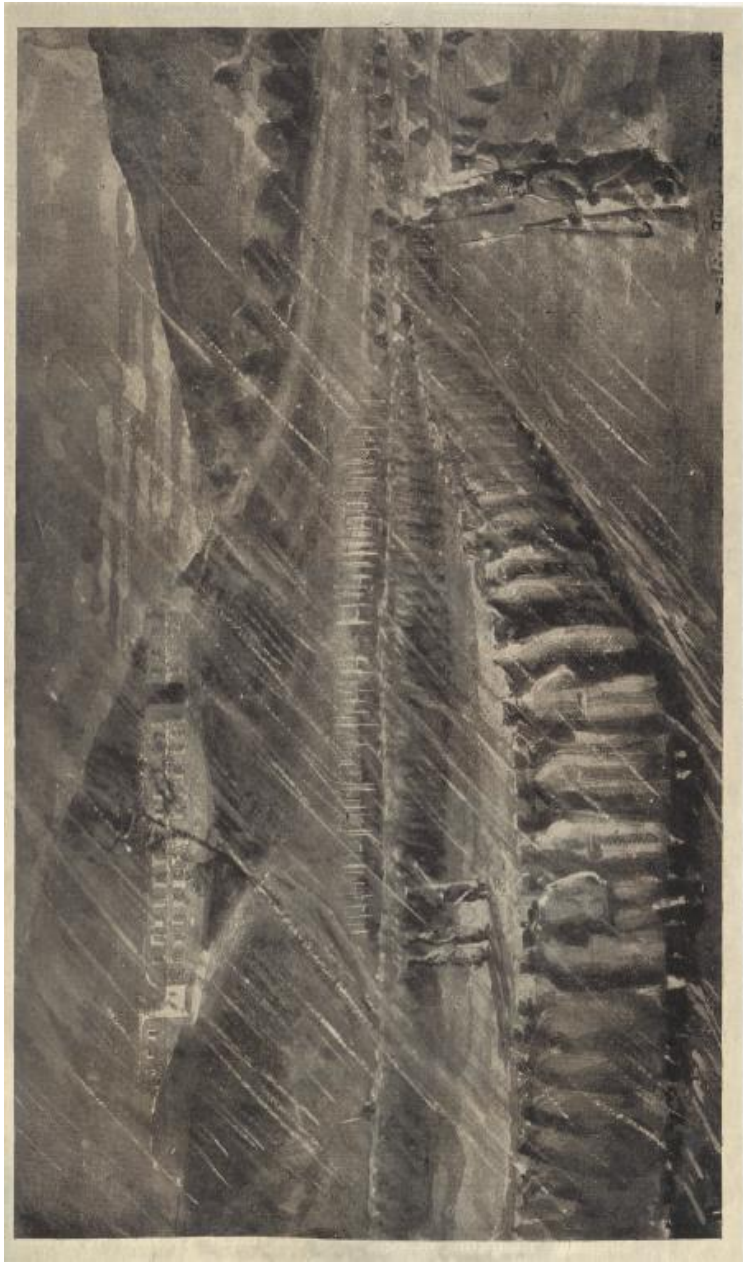
TÁBOROZÁSUNK A LYUMKULAI HIDNÁL.

ALBÁNIA.

DÉLUTÁN 4 órakor érkeztünk meg Ljumkulára, hol a Fehér- és Fekete-Drin összefolyásánál nagyon érdekes íves török kőhíd mellett sátortábor vári. E helyei szerb katonaság tarija megszállva, meri a szerb hadsereg nagy részének ez lesz a visszavonulási útja.

November 13-án reggel 8 órakor indultunk neki a magas hegyi útnak, ahol a írén már alig tudott előrejutni. Ma volt az utolsó nap, hogy szekér még jöhetett velünk, pedig még 9 napi út áll előttünk a szerbek programja szerint Monástírig, ahonnan aztán vonattal Salonikibe visznek s hír szerint a franciáknak adnák át. Délután egy órakör értünk Bicán albán faluba, melynek lerombolt s felégetett házai a szerbek két év előtti kegyetlenkedésének emlékét idézik fel. A falu feletti hegyen egy hatalmas török kaszárnya romjai merednek az ég felé. Egy épületen szerb zászlót lenget a szél s a falu gyér lakosságából azok, akik itt maradtak, fehér-kék-vörös karszallaggal a szerbek szolgálatába állottak. A falu felett, egy hegy lejtőjén felállított sátortáborban nyertünk elhelyezést. Sok szegény katonánk vonult itt át kiéhezve s télig meztele-nül. Felesleges ruháinkat odaadjuk nekik. Élmük nincs, nyers tököst és káposztát esznek, ha kapnak. Együtt vonulnak velük a fiatal szerb újoncok négyes, ötös csoportokban, kiket Prizrenből egy cipóval indítottak útnak az albán hegyeken át Monastirba.

November 13-án mintegy 8 zászlóalj szerb katonaság vonult át dél felé s élelmezésünk éppen azért nagyon nehéz, minthogy az átvonuló szerb katonaság teleszik mindent. Kenyeret egyáltalán nem kapunk s jó, ha napjában egyszer valami híg lére eresztett birkagulyást adnak egy kevés máléprószával (kukoricalepény). Sokat szenvedünk az eső miatt, mely ellen az angol gyártmányú régi sátor alig nyújt védelmet. Minthogy innét már szekérrel csomagjainkat nem szállíthatják tovább s azokat magunknak kell vinnünk, „evakuálunk”, vagyis eldobunk mindent,

BICÁNI.

ami nélkülözhető. A körülálló albánok turkálnak az eldobott képrámák, dobozok s mosdótálak között.

November 15-én teljes bizonytalanságban vagyunk, mert az őrnagy málhás állatokat nem tud szerezni, tekintve, hogy az átvonuló szerb katonaság mindent lefoglalt. A szerb őrnagy állítólag kijelentette, hogy: annak is bombát kellett volna a lába elé dobni, aki ide küldött bennünket. Alig tudott annyi öszvért összegyűjteni, ami a konyhaüstök és sátrak elszállításához feltétlen szükséges volt. Ma fizetés is volt, természetesen keveset érő papírdinárokból. Miután a fizetést kiosztották, délután 3 órakor a kürtjel futólépésben való sorakozásra hívott össze bennünket s a szerb őrnagy, aki sebesüléséből kifolyólag amúgy sem tudta magát lábain egyensúlyban tartani, most előrehátra ingadozva, magán kívül ordította a szerb katonák felé:

—Lőjétek és szúrjátok le, aki a sátorban marad.

Nem tudtuk, mi történt, úgy, ahogy voltunk, hagytuk el sátrainkat s állottunk fel négyszögbe. Mikor meggyőződtek róla, hogy mindenki elhagyta sátrát, a csendőrség és katonaság körülvett bennünket. A szerb őrnagy, kapitány s a narednik (örmester) a négyszög közepére vonultak, az őrnagy Edelman Lipót ezredesünket szólította maga elé s német nyelven tudatta vele, hogy Zörner Adolt százados, Kiss Sándor, Vuksán Sándor, Kisch Viktor, Chorle Rudolf főhadnagyok és Barabás Géza hadapródjelölt Prizren-ből megszöktek s hogy most vége minden kedvezménynek (?), magunk vihetjük hátizsákjainkat, továbbá sátrainkat reggel, délben és este csak rövid időre hagyhatjuk el. Az étkezést kürtszó jelzi s aki máskor sátrát elhagyja, lelövendő. Miután ezeket szerbül is megismételte, tántorogva s magából kikelve, ordítva, beszédét így tejezte be:

— ... Cim vise mrtvich tim böje vrsis sluzbu, hocu da vidim mrvogal Jeste-me razumjeli Vojnici? (Minél több halott, annál jobban végzed szolgálatodat; halottat akarok látni! Megértettétek katonák?)

— Razumjemol! Razumjemo! (Megértettük! megértettük!) — ordították körülöttünk a szerb katonák s csendőrök.

A szerbeket, cseheket, a horvátok közül a szerb érzésűeket, továbbá a törzstisztekei, orvosokat és papokat az őrnagy parancsára sátraikba vezényelték s minket az őrség szorosabbra fogott össze. A havas esőt arcunkba csapja a hideg szél s némelyek talán betegen, szederjes ajkakkal, mintha imát mormolnának. Többen összesúgtunk magunk között — s ezt most először tehetjük,

mert most igazán csak az együttérzők voltak ott — hogy pusztá kézzel támadjuk meg az őrségei s az éleivel amúgy is leszámolt tömegnek talán már csak egy hangos jelkiáltás kellett volna a megkezdésre, mikor az őrnagy kijelentette, hogy büntetésből két órái kell így állnunk. Zsitkovics őrnagy egy ponyvából rögtönzött sátorból nézte kínjainkat. Sokat csak úgy köpeny nélkül úzótt ki az őrség sátraiból s a hideg, nedves földön topogva igyekeztünk lábunkat a megfagyástól megvédeni. Nehezen telt az idő keserves helyzetünkben. Négy óra után, egy tiszta pillanatában, sátrainkba engedett az őrnagy. A sátorban Sarkady Sándor, Klein Lipót, Csókás Lajos, Nagy Elek s Mátray Lajos bajtársaimmal belülről igyekeztünk megakadályozni, hogy a folyton zuhogó eső el ne áraszson. Sötét lett s a szomszéd sátrak zajából kivehettük, hogy a csehek és szerbek már kaptak feketekávé. A konyhát közösen tartjuk fenn, tehát a fekete nekünk is dukál, azonban kürtjel nem lévén, a lelövetés veszélye fenyegette azt, aki most a sátrat elhagyja. Ebben a hidegben azonban a forró feketéről nem mondhattunk le s minthogy társaim egyike úgyis beteg volt, magamhoz veszek egy pár bögrét s kimászom az alacsony sátorból a sötétségbe. Messze lent egy háznál volt a konyhánk s odáig a szerb őrség vonalán kellett keresztül mennem, de nem vártam meg, míg az őr rám kiáltott, hanem minden szerb tudósomat összeszedve, hangosan szidtam az esőt, a sarat s mindent, ami eszembe jutott. A trükk sikerült, mert a szerb őr bizonyára azt hitte, hogy aki így kiabálni merészel, az csak igaz úton járhat, az csak cseh vagy szerb lehet s a konyhához engedett. Forró feketével tértem vissza társaimhoz, kik már aggódva váriak s egy pislogó gyertya világánál szüresöltük a forró feketét.

November 16-án reggel 7 órakor mindenünkéi magunkra pakkolva neki indultunk az albán hegyeknek, hol meredek sziklatalak, szédítő szakadékok, zúgó hegyi patakok váltakoztak úttalan útjainkon. Kiszzenvedett katonáink holttesteit s döglött málhásállatok hulláit voltak az útmuíatók. A lemaradt vándorok helyzete borzalmas. Együtt megy a mi legénységünk az átvonult szerb katonaság lemaradottjaival. Nem őrzi már őket senki, együtt tartja őket az éhség, a gyöngeség. A szerb újoncok közül néhány fiatal, alig 18 éves, halálsápadtan ott sír, nyöszörög mellettünk az úton. Mindezek látása kitartásra ösztönöz bennünket, meri aki itt lemarad, az halott. A zsandárok és vojnikok (katonák) örökös: „hajde, hajde, napred!” (gyerünk, gyerünk, előre!) kiáltásai nekünk szólnak, bár

az utat ők is alig bírják. Egy szerb katonának fegyvere véletlenül, avagy talán a szerb őrnagy tegnapi „halottat akarok látni” végezetű beszédjének hatása következtében elsül s a golyó előttem süvít el. Egy erdős hegyhátra érünk, hol itt-ott a mi legénységünk s a szerb katonák közös tűz mellett ülnek. A döglött málhásállatok húsából vágnak ki egy-egy darabot s a tűz fölött megpörköelve kenyér és só nélkül falják fel ezek a szerencsétlenek, hogy éhségüket csillapítsák. És nekünk még ezeket a nyomorultakat irigyelnünk kellett, mert ők hozzánk képest szabadok,

Albániában, közös tűz mellett.

de nekünk étlen-
szomjan men-
nünk kellett A
délután folya-
mán megeredt
eső még nehe-
zebbé tette utun-
kat a csúszós,
meredek hegye-
ken. Este 6 óra-
kor Ujistébe ér-
tünk, hol a falu-
tól távol, egy
hegy lejtőjén sá-
tortáborba száll-
tunk. Az eső
egész éjjel sza-
kadt s alattunk
patakokban folyt
a víz. A szél ál-
tal teldöntött sá-
runkat a sötét
éjben csak nagy-
nehezen tudtuk
ismét felállítani.

November 17-én reggel 8 órakor, átázott hátizsák-
taink kétszeres súlyával s reggeli nélkül indultunk tovább.
Immár négy hete vagyunk úton, sok nehéz napunk volt,
de a mai út volt a legrettenetesebb. Meredek hegyek s
tátongó szakadékok váltakoztak véget nem érő sorban.
Kiaradt, zuhogó patakoknál a belőlük kiálló sziklák az
átkelés egyedüli eszközei. A sziklákon egyenként, szök-
décselve kell átjutnunk a legnagyobb óvatossággal, mert
egy rosszul sikerült ugrás, vagy az egyensúly elvesztése
után a zúgó ár a szédületes mélységbe ragadna le. Segí-
tünk egymáson, ahogy tudunk, kinyújtott botokkal. Egy

AI RÁNIA . ÚTTINIK STATINA BETÉ

szerb katona bocskora megesúszott a sziklán s ha egy bajtársunk az utolsó percben vissza nem tarija, az ár sodorja le a szerencsétlent. Halottak, haldoklók s döglött málhásállatok az úton. Az egész nap zuhogó esői délután 5 óra körül havas eső és később valóságos hózivatar váltotta fel. A meredek sziklák keskeny, csúszós útjain csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudtunk előrejutni s a szerb katonák szakadatlan hajde! napred! ordításai még borzalmasabbá tették az utat. Ma még nem ettünk s testi erőnk talán felmondaná a szolgálatot, ha a hit és remény nem ösztönözne az út további folytatására. Valahonnan a hegyek közül egy pár albán kerül elő, kiktől nyerskukoricát, főtt hideg krumplit s disznótököt vett, aki hozzájuthatott. Egy télig rothadt, kékes krumpli jutott nekem, melyet héjastól ettem meg. Este 6 órakor végre Slatina albán községbe értünk s a temetőben a tagyos, havas földön sokáig kellett várakoznunk, mialatt teljesen átázott lábaink majd lefagytak a dermesztő hidegben. A szerbek, csehek, valamint a törzstisztek házakban nyertek elhelyezést. A magyarokkal az volt a szándéka a szerb őrnagynak, hogy azokat a később megérkező sátrak alatt fogja elhelyeztetni. A mi orvosaink csak nagy nehezen tudták a szerb őrnaggyal megértetni, hogy bennünket, kik az egész nap szakadó esőben bőrig áztunk, minden élelem nélkül kinthagyni a havas, fagyos tóidön nem lehet. Végre a szerb őrnagy 220 tisztet, kik nagyrészt magyarok voltunk s néhány németet, egy albán dsámjába helyeztetett el. Alacsony s nyerskőből épült ház volt ez, melynek fala és tetőzete közötti nyílásain a szél fűjt keresztül. Az egész épületnek alig volt 6-8 lépés a hossza és szélessége s legteljebb 40 ember s a karzaton 20 ember térhetett volna el. Ide hajtottak be 220 embert. Az irtóztató helyzetben majd lefagyott a lábunk s topogtunk kínunkban. Összezsugorodva valahogy a földre kuporodhattunk. Egy óra hosszát is eltartott, míg végre saját testünk melegétől a rajtunk levő csonttá fagyott ruha olvadni kezdett s később gőzölögtünk, mint az agyonhajszolt igavonók. Az elolvadt jég a padlóra folyt. Ebben a rettenetes helyzetben töltöttük az éjtszakát, meri este 7-től reggel 6-ig innét kimenni nem volt szabad. Egy idősebb századosunk s több bajtársunk lett rosszul s összezsugorodott lábainkat görcs fogta el. Néhányan állva töltötték az éjtszakát. Az a szenvedés, amit ez a csoport kiállított, leírhatatlan. Reggel 6 órakor végre kiszabadultunk s a dsámja előtt tüzeket raktunk s ott akartuk átmelegíteni megdermedt tagjainkat. A szerb őrség azonban oszlopba sorakoztatott s ott a fagyos rögön kellett állnunk addig,

Slatinai dsámja.

amíg a szerbeket, csehekét és néhány szerencsésebbet a magyarok közül úgy 9 óra felé összeszedték a különböző albán házakból, ahol jó melegben, bableves, birkahús és néhol szárnyas vacsora után könnyen pihenhették ki a nehéz nap táradalmait. A dsámjában közvetlen közelemben voltak: Mátrai Lajos, Sarkady Sándor, Klein Lipót, dr. Kukuljevics József és Mánássy Miklós bajtársaim, kikkel együtt szenvedtünk. Hosszas összeszámlálás után — miközben két társunk is összeesett — (november 18-án) útnak indultunk a fagyos rögös úton, vizes hátizsákjaink nehéz súlyával. Az utunk irányától oldalt fekvő albán községből a vademberekéhez hasonló zene hallatszik. Középmagas hegyek s völgyek váltakoznak utunkon s a hídnélküli folyón szikláról-sziklára ugrálva kelünk át. Este 6 órakor értünk Biskopejába, hol egy erősen rongált s ablaknélküli török kaszárnyában kaptunk szállást. Egy kevés kukoricaszár lett volna a párnánk, ha az elől jött szerbek, csehek s bizony a mieink közül is egy pár fiatalabb össze nem szedi azokat, hogy aztán a legjobb helyekre maguk alá gyűjtve könyörtelenül nézzék, miként hajtja öregebb társuk — valahol a helyiség ajtajánál — tejét a puszta földre. Az utolsó napok sok esőzésétől átázott súlyos pokrócokat sokan nem bírták már vinni, a betegek csomagjait vivő málhásállatok pedig kidőltek s így sokan minden takaró nélkül dideregnek a hideg éjtszaká-

kon. Élelmezésünk rossz. Prizrenben kaptunk utoljára kenyerei s azóta csak Bicániban egy darab málélepényt. Most egy kevés híg birkahúsleves a napi ételmünk. Kávé vagy tea — ami eddig reggel vagy este, ha nem is táplált, de legalább felmelegített — már nincs. Biskopéján ugyanabban a kaszárnyában a mi legénységünk közül is sokan vannak kint az udvaron, a legszánalmasabb helyzetben. Beszélik, hogy az úton sokan pusztultak el közülük.

November 19-én reggel tovább indultunk s mielőtt a helyiségei elhagytuk volna, váratlanul egy rozskenyér nagyságú kenyeret kaptunk. Azt hiszem, kevesen lehetek, akik nem ették meg az egészet azonnal. Hegyek és szakadékok s hídnélküli folyók váltakoztak ismét utunkon. Lisztet szállító öszvérkaravánokkal találkoztunk. Az öszvér itt az egyedüli szállítási mód, mert szekérrel a keskeny hegyi utakon közlekedni lehetetlen. Miután a nekünk kijáró mindennapi eső még alaposan átáztatott bennünket, este 6 órakor Debrára értünk. Ezzel elhagytuk Albániát s ismét szerb területen vagyunk. Debra nagyobb város, török és bolgár lakosokkal, de ezek legnagyobb részét kilakoltatták. A csehek és szerbek egy szállodába helyeztettek el s nekünk magyaroknak és a németeknek egy emeletes iskola-épület jutott, melynek még a padlását is zsúfolva megtöltöttük. Bolgár gyermekek jönnek be az iskola udvarára s tött tököt, gesztenyét, diót, savanyú paprikát és ánizsos vizet árulnak. A szerb katonai parancsnokságtól nagyon tehér kenyeret kaptunk, amit állítólag örölt babból sütöttek.

November 21-én az őrséget alarmírozták ismeretlen okból s a mára kiadott indulási parancsot visszavonták. Az összes hadifogoly tiszteket öt kolonnába osztották. A „prva” (első) kolonnába jutottak a csehek és szerbek s a velük érző horvátok. A második és harmadik kolonnába a horvátok és németek s a negyedikbe és ötödikbe pedig a németek és magyarok. A „prva” kolonna előnyt biztosít a kiváltságosoknak, mert elől menni könnyebb, mint hátul, másrészt az elől menők útközben a falvakban vásárolhatnak, az elszállásoláshoz és ételkiosztáshoz hamarabb juthattak. Ha forráshoz értünk, a „prva” kolonna állott meg a forrásnál s mire mi utolsók odaértünk, már íóvábbmenést jelzett a kürtszó s nekünk pihenés nélkül, a szomszúságtól tikkadtan kellett tovább mennünk. Mi magyarok a kiváltságokra soha nem igyekeztünk a szerbeknél érdekemetek szerezni, de azt, hogy a közösen fenntartott konyhánkon a csehek állandóan előnyt élveztek, igazságtalannak tartottuk.

November 22-én reggel 5 órakor indultunk útnak s

hátizsákjainkat ez alkalommal ismét szekereken hozták utánunk. Bicán óta ismeretlen a szekér az albán hegyeken, de most ismét viszontlátjuk kétkerekű karrok alakjában. Debra elhagyása után egy, a törökök által épített íves kőhídon mentünk keresztül. Utunk, mely kitűnő, egy hosszú hegyszorosban vezet a Drin mentében. A terméketlennek látszó sziklás talajon a diófák vadon nőnek s ágaik ráhajtának a Drin sebesfolyású vizére. A hegyeken néhol albán kunyhók lakóitól gesztenyét, diót vásárolt az, aki menetközben hozzájuthatott. Szekérkaravánokkal találkoztunk, melyek zsákokban Monastirból amerikai lisztet szállítottak. Velünk egyirányban az út szélén haladnak szerencsétlen kalóriáink is, minden felügyelet nélkül 3-4-es csoportokban, lerongyolódva, némelyek mezítláb vánszorognak vörösre fagyott lábaikkal a rögös úton. Akik már menni sem tudnak, ott kuporognak az út mellett egy kis tűz mellett és sápadt, szenvedő arccal várnak, maguk sem tudják mit, mert élelemre alig számíthatnak. Délután Lukovo község közelében egy hegy lejtőjén levő sátor táborban szálltunk meg, míg a szerbek házakban nyertek elhelyezést. A hideg éjszakát nyolcan kellett volna egy-egy sátorban eltöltenünk, ahol még hat ember is alig tért el. Vacsoránk levesből állott.

November 23-án utunk a hegyszorosban vezetett tovább s úton-úttélen tanúi voltunk szerencsétlen katonáink kétségbeesítő helyzetének. Dél előtt kiértünk a hegyek közül s a távoli Sár és Miridita magas hegláncai által körülvárt völgykatlanba értünk, melyben az ochridai tavak terülnek el. Átmentünk Dobovioni, Novoszelo Venyásza talvakon s azután az ochridai felső tavak között vezető úton, honnan szerb katonáink fegyvereikkel vadkacsára vadásztak, hogy patronjaiktól szabaduljanak, nem törődve azzal, hogy a sasos partmögötti tanyák lakói kétségbeesetten kiáltoztak, mert a szerb golyó vadkacsa helyett közójük talált. Délben Sztrugán mentünk keresztül, mely a felső ochridai tó partján épült. Elénk forgalmú, jellegzetes keleti város, apró faházakkal. A város uccái telve a mi katonáinkkal, akik látszólag itt is szabadon élnek, Vagy inkább talán halnak.

Sztrugát elhagyva, az alsó ochridai tó mellett vezet utunk s a gyönyörű, meleg idő valóságos áldásként hatott ránk, kik több mint egy hónapja tartó utunk alatt többnyire áztunk és fáztunk. A tó partján jó út vezet, melynek javításához hadifogoly katonáink hosszú sorban vállukon hordják a köveket a közeli kőbányából. (Ott látjuk a hadifoglyok között Weber Bélát, a budapesti Operaház prim-

hegedűsét, amint a többiekkel kövei hord. Nisből ismerjük, hol a szerb zenekarban játszott s néha bejött hozzánk, hogy titokban egy-egy szép magyar nótát eljátszon.)

Pihenőnk alatt leültünk a tó tiszta főnyes partjára s végig tekintettünk a tó sima tükre felett a távolban kéklő hegyek felé, melyek alján egy alacsonyabb hegyen Ochrida vára és alatta a város fekszik. Ochrida város határában juhaklokhoz hasonló faalkotmányokban helyeztettünk el, hol bár semmiféle ételt sem kaptunk, jól aludtunk száraz páfrányból vetett ágyunkban.

November 24-én délelőtt táborunk közelében langyos vizű forrásban tisztálkodhattunk, délben egy kevés levest kaptunk s azután szép tavaszias időben indultunk el Monastir (Bitolj) felé. A körülményekhez képest mindnyájan elég jó hangulatban voltunk abban a tudatban, hogy utunk nem tart már sokáig, szenvedésünk és hányatott életünknek véget vet Monastir, ahonnan már vonaton mehetünk Salonikibe s onnét tovább bizonytalan cél felé, de civilizált viszonyok közé. A szerb őrnagy kijelentése szerint Monastirban laktanyában fogunk lakni s ott fehérnemű, ruha s ami a legfőbb, új cipő vár és az esedékessé vált fizetésünket is megkapjuk és pedig nem értéktelen papírpénzben, hanem „szitni novaca”, vagyis apró pénzben.

Alig mentünk 14 kilométert, Oponci falunál a hegy oldalán sáortábor várt s a konyha füstölgő üstjei azzal biztattak, hogy vacsorához lehet reményünk. A szomszédos tarlón szalmát szedtünk a sátorba tejük alá s egy vadkörtefa száraz gallyaiból rakott tűz melleit csoportosulva fogyasztottuk el a babból és birkahúsból készüli gulyást.

A szerb őrnagy nyárson sült malacpecsenyét evett. A malacot út közben egy faluban „ügy” fogta el egy szerb katona.

— „Ja, man muss sich immer helten” — mondotta a szerb őrnagy.

A hegy alján, lent az úton szekerek s néha katonai teherautók — ezek egyikén valami angol hölgymissio — Monastir felé vonultak. Sötét lett s az elcsendesedett táborban csak egy-egy pislogó tűznél gubbasztanak még. Egyszerre valami mozgás, nyomott zaj támad s a szomszédos sátorból halljuk a hírt, melynek terjesztője ki lenne más, mini a mindig jól értesült Ewa Ferenc bajtársunk, hogy holnap nem mehetünk Monastirba, mert a Monastirba indított katonai teherautónak is vissza kellett térnie.

A kedvező kilátások folytán reméli jó álmunkat megrontotta ez a hír, de lehangoltságunk csak akkor tokozódott igazán, mikor másnap, november 25-én reggel nem

Monastir felé, hanem visszafelé indultunk. A hadifoglyoknak egy sajtószerű lelkiállapotában voltunk, mert hiszen tudtuk mi, hogy a mi hadseregeink gyors előnyomulása, Monastir várható, avagy már bekövetkezett eleste volt utunk továbbfolytatásának akadálya s a cseheket és szerbeket kivéve senki sem volt közölünk, aki ennek ne örvendett volna, de az öröm mellett ott volt a borzalmas jövő, amelyet magunk előtt láttunk. Bárhová visznek innen, minden irányban nagy távolság, nagy hegyek választanak el a céltól s mi testileg-lelkileg kimerülve, lerongyolódva mentünk, mert mennünk kellett. Útközben az a hír terjedt el, hogy Durazzóba megyünk, ahonnan a franciák Algírba visznek. Keresztülmegyünk Ochridán, ahol csak tegnap Voltunk. A nagyrészt törökökből és bolgárokból álló lakosság bámulva nézi gyors visszatérésünket, nemkülönben a tialt szerb újoncok is, akik Albánián keresztül velünk együtt tették meg az utat s most itt képezik ki őket. Ismét ott megyünk el az ochridai tó partján, melyhez most hullámokat sodor a hideg északi szél. Sztrugára érünk, hol ittletünk óta még több gyűlt össze a mi legénységünkben, kik az uccákon ácsorognak rongyokban és télig meztelenül. Az egyik magyarul kérdi:

— Mi lesz velünk?

Magam is éppen ezt szeretném kérdezni és megtudni, de eszembe jut, hogy ezek itt felügyelet nélkül vannak s oda sügom nekik:

— Várjanak, bújjanak el, ahol lehet, jönnek a mieink. Utunk mellett egypár teherautó áll s a simára borotvált angol sofförnek odaszólok:

— How do you do? (Hogy Van?)

Az ismerős szavakra mintha öröm látszanék arcán, de a kérdésre nem teel, mert bajban van. Innét autóval már legfeljebb a mi előnyomuló csapataink elé mehet.

Házakba szállásolnak el bennünket, de ablak a legtöbb helyen nincs. Hull a hó s a hideg szél a havat az ablakon befűjja. Soknak nincs pokróca, cipőink a sok víztől és úttól tönkrementek. Némelyek rongyokba burkolják lábaitkat a megfagyás ellen. Hiába kértük, ostromoltuk orvosainkat s tártuk eléjük borzalmas állapotunkat, hogy tovább menni nem tudunk, az egész eredmény a szerb parancsnokság részéről az volt, hogy egy szerb gazdasági tiszt sorra vizsgált bennünket s mikor megmutattuk lyukas lábbelieinket, a sok lyukas cipő közül nagy körültekintéssel kiválasztotta, hogy melyik a leglyukasabb s annak adott egy szerb — bocskort.

Élelmet nem kapunk, mindenki úgy élélmezi magát,

ahogy tudja. A szerb őrség útján veszünk, amit lehet, szirát (túrót), diót, teát s juhvajat. Némelyek az ochridai főből fogott, kígyó hosszúságú angolnai próbálják valahogy elkészíteni. A hó folyton esik s előttünk áll ismét Albánia s a szerbek kérelhetetlensége, mely elfoglalt országának délnyugati legszélsőbb sarkában sem hagy bennünkei s kész inkább a halálba kergetni, semmint saját hadseregünknek átadjon.

November 27-én reggel gyülekezés a román templomnál, mely a nagy hőeséstői alig látszik. A templom körül temető,

tek, néhány síron gyertya ég, egy pópa imát mormol s mi a szerb katonák hangos „hajde! hajdel! Napred!” kiáltásai között nekiindulunk a nehéz havas útnak, mely a hegyek közé vezet. Út közben katonáinkkal találkoztunk, kiknek az arcukhoz csapódott hó jégcsappá fegyvalóg borzas bajsuzukról és szakállukról. Kérésünkre azt telerlik, hogy inkább addig men-

Céltalanul bolyongók.

nek, míg összeesnek, mintsem itt fagyjanak a hegyek között. Később rettenetes állapotban levőket találtunk, kik a fagyos hóban mezítláb bolyongtak céltalanul.

Mondják, hogy sok katonánk, de szerb örök is megfagytak az erdőben, ahol hózivatar érte őket.

Utunk hóval borított hegyoldalakon vezet keresztül, sehol semmi élet. Estefelé Prenes albán községbe értünk, hol házakba s a dsámjába helyeztek el. Én is a dsámjába lettem beosztva s minthogy az emléke is borzasztó volí a slatinai dsámjának s ide úgy sem térhettünk, sok kérésre 15-öd magammal egy közeli istállóba helyeztettem

el, melynek igaz ugyan, hogy nem volt teteje, de az ott talált kukoricaszárakból jó fekhelyet készítettünk a közelenben volt Sarkady Sándor, Gotláb István és Faragó László bajtársaimmal.

Mikor az istállóba bementünk, szerencsétlen magyar katonáinkat találtuk itt, akik a hideg elől ide menekültek. A szerb örök kikergették őket s csak kérésünkre engedték meg, hogy a szerencsétlenek egy sarokban meghúzódhassanak. Az örök aztán ránk lakatolták az ajtót, mi pedig előkérttünk egy kis gyertyát s a Sztrugából hozott kevés ételmünkől megvacsoráznánk. Szorosan egymás mellett fekvé sikerült magunkat a megfagyástól megóvni.

November 28-án reggel, miután hóval fedett fekvőhelyünkből kikászálódtunk, ismét útnak indultunk. Hátunkon kellett mindenünkéi vinni, mert szekér már eddig is csak nehézségekkel jöhetett. Sok szekér le is maradt és velük minden, ami rajtuk volt. Sarkady Sándor bajtársam is mindent elvesztette.

Legénységünk helyzete rettenetes. De találkozunk egyesekkel, akik a körülményekhez képest még elég jól vannak. Mondják, hogy ételmezésük negyed kiló liszt, minden egyéb nélkül, melyet kis hólével tésztává gyúrnak s egy csajkában megfőznek vagy egy kövön megsütnek. A magyarok — mondják — segítenek egymáson, de a csehek már az első nélkülözéseknél eladták pokrócukat, ruhájukat s most itt állnak minden, nélkül. Ha nem az éhség öli meg őket, a rettentő hideg végez velük. Egy helyen állítólag 50 ember fagyott meg. Elaludtak, hogy soha többé fel ne ébredjenek.

Dél felé Tjukus községbe értünk, hol rizslevest és egy kenyeret kaptunk s nagy meglepetésünkre szerb katonák narancsot és dohányt árulnak az úton. Pihenő után tovább megyünk a végtelennek látszó hóhegyek között s az útszélien megfagyott katonák holttesteit hevernek. Minden erőnket összeszedve küzdünk a nehéz úttal s buzdítjuk egymást a már nem messze levő céllal.

Szerb őreink közül lemarad egy pár, pedig itt lemaradni egy az elpusztulással. Katonáink mellettünk télig tagyva tántorognak. Egy összeesik, felsegítjük.

— Hajde, hajde! — kiáltja a zsandár. — itt nincs idő, itt nem lehet segíteni.

S mi megyünk, hátizsákjaink húzzák vállainkat, lyukas cipőnk alatt érezzük a havat, sokan a teljes kimerültség verejtékével vonszolják magukat. Délután 4 óra körül Djura-tértük el. A csehek, szerbek s a betegek házakba

ALBÁNIA : MIRAHA MOST.

kerültek s mi többiek egy nagy istállóban nyertünk elhelyezést, ahol összezsúfolva ugyan, de fedél alatt voltunk s tüzet is rakhattunk. Éjjel a szomszédos istállóban egy félig fagyott lengyel katonánk agonizált s már nem is emberi hangon ordított. Reggelre a szerencsétlen kiszenvedett.

November 29-én reggel ismét útnak indultunk s a hatalmas hegyekkel és szakadékokkal alig tudunk már megküzdeni. Ily nagy útra senki sem volt közülünk jól felszerelve s a legtöbben könnyű nyári cipőkben indultak útra, melyek az immár másfél hónapja tartó úton teljesen tönkrementek. Barna nyári cipőim egyikének talpa teljesen elkopott s a havas meredek utakra alig tudok kapaszkodni. A szerb őrnagy kis hegyi lován belovagolja a kolonnák hosszú sorát s mindenféle ígéretekkel buzdít:

„Meine Herren, nur vorwärts! Soeben habe ich eine Depesche vom Oberkommando bekommen. Es werden 300 par Schuhe, Gold und Silber in die nächste Ortschaft nachgesendet. Alles werden wir haben.”

Természetesen nem adtunk hitelt az egésznek, de reméltük, hogy valaminek csak jönni kell s ezek a hegyek sem tarthatnak örökké. A hegyóriások végtelennek látszó útjait már-már alig bírtuk, midőn keservesen egy hegycsúcsra jutottunk. Az út mellett örökzöld buxus cserjék jeleztek némi életet, midőn váratlanul új kép tárult szemünk elé. Egy nagyon meredek szerpentin út vezet le a völgybe, melyben a Skumbi folyó kanyarog s ezüstösen csillogva tűnik el messze a hegyek között. Ezek a hegyek azonban már nincsenek hóval borítva, hanem teljesen zöldek. Fáradtak, kimerültek voltunk, de szívünkben új reménység adott erőt s a meredek hegy kígyózó útjain leereszkedve, a völgybe értünk. Az enyhe éghajlatban a metsző északi szél mintha a dél és észak küzdelme lett volna. Lent a völgyben a Skumbi folyónál gyülekeztünk s borzalommal néztünk a hóval borított magas hegyekre, honnét bajtársainkat leereszkedni láttuk.

Egy gyönyörű háromíves kőhídon — a régi török hídéptészet valóságos remekén — mentünk keresztül s Miraka moszt (Csuprija) albán községnek a hegyoldalon elszórva fekvő házaiban nyertünk elhelyezést. Az albán házak itt többnyire egyemeletesek s a földszintet az istálló foglalja el. Az albán lakószobának nincsenek ablakai, hanem csak kis szelelő nyílásai üveg nélkül, melyen az albán úgy tekint ki, mint a katona a lőrésen. Az emeleti lakószobát a földszinti istállóval bent közvetlen lépcső köti össze s az egész ház kőfallal van körülvéve. Az albánnak háza valóban vára is. Sarkady bajtársammal egy

Út Elbassan felé.

ilyen ház istállójában vagy 30-ad magammal helyezkedtünk el. Felettünk elhelyezett bajtársaink egy szerb őrmester jóvoltából és ügyessége folytán éjjel 12 óra körül bableveshez és jarac- (birka) pörköltöz jutottak s mi alatt, akik minden vacsora nélkül hajtottuk nyugalomra tejünket, a nagy dobogásra felébredve, Tantalus összes kínjait állottuk ki, midőn azt hallottuk:

— Ki nem kapott még harmadszor a jarac-pörköltből?

November 30-án reggel mi is kiszabadulva az istállóból, egy kis tűz mellett, az immár vagy tízszer kifőtt teánkból teát főztünk, amit egy kis pirított kenyérral fogyasztottunk el. Reggeli után útra keltünk s utunk a Skumbi folyó jobb partján vezetett, valaha a törökök által épített, de most nagyon elhanyagolt rögös úton. A nap süt, az idő enyhe s ez feledteti velünk azt, hogy lyukas cipónk talpa nem véd meg az út kövei ellen. Itt az észak és dél találkozásánál is előveszem naplójegyzetemet s vázlatot készítek a mögöttem és előttem levő két ellentétes tájról. Mögöttem az albán hegyek égbenyúló havas csúcsai, alattok a meredek szerpentin út s a háromíves kőhíd. Mellettem platánok a váratlan fagytól megsárgult levelekkel hajlanak a folyó medre felé. Előttem már örökzöld butusokkal borított hegyek között a kanyargó folyó az olajfák halványzöld lombjai között tűnik el az elbassani úton.

Utunk célja Elbassan, az „ígéret földje”, ahol bennünket a szerb őrnagy kijelentése szerint aprópénz, cipő s

lakás vár s ahol ez a sokat szenvedett csapat nyugalmat talál. Közeledünk Elbassánhoz, a Skumbi balra elhagyott bennünket s a folyó és utunk közötti síkon nagy kiterjedésű olajerdők kísérik. Jobbra egy kolostorszerű épület cyprusok között, vonja magára figyelmünket. Előttünk az olajfák fölött már látszanak Elbassan karcsú minaretjei. A város előtt levő török temetőnél megállunk. Az út mellett két felől két hatalmas platánfa s köröskörül olajfák alatt török sírok jellegzetes sírkövekkel s a sírok között, mint valami árnyalakok, a mi katonáink olajfagallyakat gyűjtöttek.

Részletekben helyeznek el bennünket és pedig a szerbket és cseheket egy szállodába, ahol a konyhánk is volt s a többieket 30-40-es csoportokban kávéházakba, türdökbe és dsámjába.

Harmincad magammal egy albán katanába kerültem, ahol szűken bár, de tedél alatt, melegben voltunk. A kőpadlóra szórt széna volt a tekhelyünk. A

Elbassani török temető

kávéház oldalain széles pad s az egyik sarkában volt a

tűzhely, ahol egy öreg albán a török kávéét főzte keleti, eredetiséggel. Minden egyes adag kávé külön készül. Már reggel óta ott gőzölög egy négyszögletű nagyobb bádgedényben a forró víz a parázs felett s ha valaki kávéét óhajt, egy fanyelű kis rézedénybe finoman őrölt kávéport és vizet tesz az albán, melyet a parázsba dugva gyorsan felforrat s azután az egészei kávéporral együtt egy tündzsába önti, melybe kevés cukrot tett, feleönti forró vízzel s kész a török tekete kávé. Valami konyakon és ánizsos pálinkán kívül alig tudott egyebeit szolgálni.

Annál többfélét hoztak a kávéház elé és annak udvarába az élelmes kis albán és török gyerekek s minthogy mi az úton jó, ha egy meleg ételt ettünk naponta, most itt alig tudtunk betelni a sok mindenféle étellel. Árulnak itt bablevest birkahússal, frissen olajba sült kis fánkokat, narancsot, diót, almát, szultánkenyeret s nagyon jó dohányt ½ kg-kint 3 dinár aprópénzért. A pénzzel ismét baj

Elbassani kávéház.

van, csak a szerb ércpénzt fogadják el, míg a papírpénznek kevés az értéke. A magyar pénzt azonban szívesen fogadják. A magyar konyha megtakarításából itt 10 korona magyar pénzt kaptunk fejenként. Minthogy ezután már csak török pénzre lett szükségünk, pénzünkéi Krausz Zsigmond tőhadnagy bajtársunk egy városi bankban török pénzre beváltotta s ez alkalommal hallotta, amint egy szerb katona az őt kísérő őrnök mondotta, hogy:

— Szerbiából jön mindenki, aki jöhet! — és sírva tette hozzá: — Szerbiának végei

A katona udvarára kimehettünk, ahonnan egy érdekes óratorony volt látható, melynek tövénél teát főztünk s ott töltöttük el időnkét az udvaron levő fűgefá alatt a tavaszias enyhe időben. Esténként a szomszédos vártalon kürtösök és dobosok fűjták, illetve dobolták az esti szerb „takarodót”. Újságot természetesen nem olvashattunk, de a hírek szerint a szerbek ügye rosszul állhatott, mert már ide is érkeztek visszavert szerb csapatok. Híre járt, hogy a szerbek 12 napi fegyverszünetei kötöttek sa legénységünknek már is jobb dolga van. Az udvarunk szomszédságában a mi katonáink voltak elhelyezve, akik közül néhány magyar kis cipőjavító műhelyt nyitott. Ezek a katonák mondják, hogy az albán hegyek között vagy 300 emberünk és vagy 70 szerb őrnök fagyott meg.

December 3-án a török fürdőbe kísérték melynek elő-

csarnokában színién bajtársaink voltak elhelyezve. Naponta egyszer étkezés végett a városon kérésziül vezettek konyhánkhoz. Az élénk forgalmú városi, melynek lakossága török és albán, egy zászlóalj szerb katonaság tartja megszállva s ez az utolsó állomás, ameddig a szerbek hatalma elér. Híre jár, hogy Albánia nyugati részén kikiáltották a köztársaságot Essad pasa elnöklete alatt, aki állítólag a szerbeknek az átvonulást megengedte. Az albán városi rendőrség együttműködik a szerbekkel.

December hó
4-én indultunk
útnak, reggeli
szürkületben, a
városon kereszt-
tül, melynek uc-
cáin a mi kato-
náink már
ottácsorogtak,
hogy valamit vá-
sárolhassanak.

A város délkeleti
kijáratánál elte-
rülő s olajfákkal
körülvevő réten
vártuk, amíg az
összes kolonnák
összegyűlnek.

Indulás előtt a
guvernőr meg-
bízottja jelent
meg s megbízó-
ja, valamint Es-
sad pasa nevé-
ben francia nyel-
ven kijelentette,
hogy azok üd-
vözetét hozza a

magyar-osztrák tiszteknek és sajnálják, hogy országukon való átvonulásunkat nem tehetik kényelmesebbé.

Utunk olaj- és cédrusták között a Skumbi völgyében vezetett. Az út mellett egy katonánk holtteste feküdt. Az idő enyhe, de az utak teljesen elhanyagolt állapotban s vagy hatszor kellett a Skumbi mellékfolyóin térdig érő vízben átgázolni. Este még egy kellemetlen átkelésünk volt egy folyón, melyen valami rozoga vesszőtonású palló vezetett keresztül. Későn vonultunk be nyaktörő utakon

Elbassan óratorony

Pekinje albán községbe, ahol házakban s imaházakban helyeztettünk el.

December 5-én Essad pasa üdvözlő sürgönye törzstiszteink előtt telolvastatott. Délután gyülekező volt a régi török mecset mellett, a papilak udvarán. A községen kérésziül menve, annak apró taházai nem sok érdekességei nyújtottak. Annál érdekesebb a török mecset a csonka minarettel s az óratorony a hozzá csatlakozó loggiával.

A szerb parancsnokság a papilak udvarán hosszadalmas névsorolvasást tartott, mely alatt a nyárias szép meleg időben a túbe leülhettünk s körülnézhattunk. Az udvaron egy török tőpapnak ráccsal körülvett sírjára egy teljes nyílásban levő rózsató ágai borulnak. Befejeződött a névsorolvasás is s ez alkalommal megtudtuk, hogy közülünk is szedett áldozatot a borzalmas albán út, amennyiben Binder Károly százados,* a 4-ik népfelkelő ezred egyik zászlóaljának parancsnoka még Elbassan előtt lemaradt s az idősebb ember a kiéhezettségtől legyengülve, ott pusztult el az úton, távol hazájától, Erdélytől, ahol Nagyszebenben édes anyja ésefelesége hiába várják.

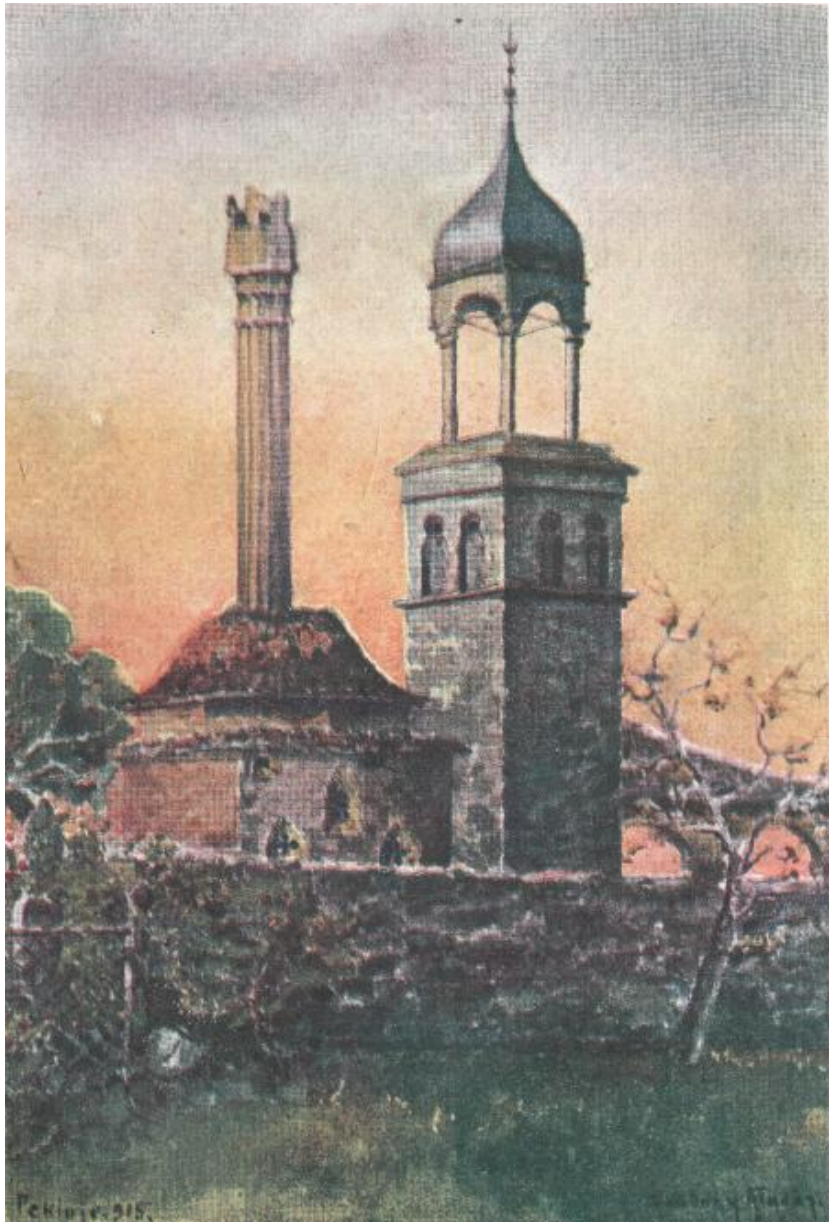
A lenyugvó nap aransugaraitól ragyogó égbolttól élesen válik ki az óratorony és a minaret, melynek csonka tornyából a müezim kelet felé fordulva, csengő hangján hívja imára a hitű mohamedánt: La illah el allah Mohamed razul allah. (Allah egyetlen s Mohamed az ő prótétája.)

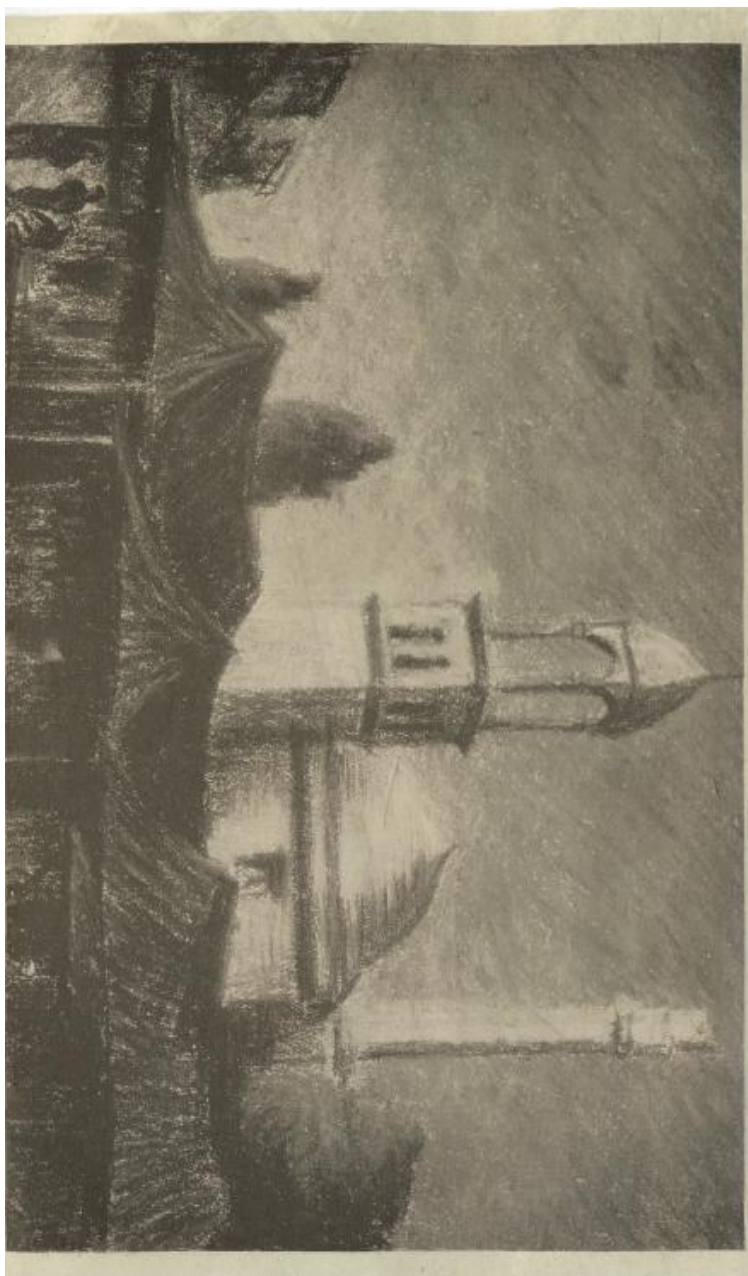
Ennek hatása alatt vonultunk lakásunkra. December hó 6-án reggel 7 órakor indultunk útnak. Nehezen járható, mert építés alatt levő útnak síkságon vezetett keresztül. Olasz mérnökök vezetése alatt érdekes viseletű albánok dolgoznak rajta,

de nem valami nagy buzgalommal. Az albánok bár munkában voltak, mintha ünnepi viseletben lettek volna. Ujjas mellényükről fekefe rojtok lógnak s pomponokkal vannak

* Binder Károly százados halála után az őrnagyi rangot és a Vaskorona-rend III. osztályát a hadidíszítménnyel kapta kitüntetésül.

PEKINJE: DSÁMJA ÉS ÓRATORONY.

Pekinjei utcarészlet

díszítve. Fejükéi kis fehér sapka fedi, fehér vászonnadrágot színes övvel sokszorosan csavarják körül s mindenkinek lábán cipő van. Nagyon érdekes alakokat lehetett közöttük látni s úgy tűntek fel, mintha szégyelnék a munkát s úgy álltak ott, mintha semmi közük sem volna az útéptéshez.

A szekérnek egy különös alakjai láttuk itt. Ember magasságú, két nagy kerekű talyigába fogott apró fajtájú teheneket vagy bivalyokat hosszú bottal kormányoz az alján.

Habár december van, a felhőtlen égből tüzel a nap s mi minden vagyionokkal hátunkon, téli ruházatunkban alaposan izzadunk. Utunk mindenütt kisebb emelkedésekkel váltakozó síkságon vezetett kérésziül s nyugat felé a horizont mintha a végtelen tengert sejtetné. Két menetnapunk van még s akkor Durazsóba érve, vége szenvedéseink mert ott t en-

Lerombolt főnök hírd.

ger zárja el utunkat, hajón kell vinniök, de gyalogolni nem kell már. Ez a remény tarija a lelkei bennünk, akik testileg-lelkileg kimerülve, keservesen haladunk a göröngyös utakon. Megkérdeztünk útközben egy albánt:

— Koliko sahat do Kavaja? (Hány óra Kávájáig?) Örömmel vettük tudomásul, hogy „iki sahat”, vagyis 2 óra. Késő délután volt már s rég elmúlt a két óra, mikor a velünk szembe jövő albánok szerint még mindig két óra kellett Kávájáig.

Délután egy folyóhoz értünk, melyből egy lerombolt

Kavajai ucca.

török kőhíd pillérei emelkedtek ki. A sebes folyású folyón át kellett mennünk. Sokan nekivetkőztek, némelyek ruhástól mentek neki, Sarkadi bajtársamat s engemet egy izmos albán vitt át a hátán 20—20 paraszerb pénzért s egyesek a szerb örökkel vitették át magukat. Keserves helyzetünkben is közderültséget keltett, amint egy pocakos és egyébként is ellenszenves cseh társunk, aki egy vézna szerb ör hátán akart átjutni, a folyó közepén az ör hátáról lecsúszva, a legnagyobb vízbe cuppant.

Út közben egy olasz mérnöktől megtudtuk, hogy Durazzó előtt tengeri ütközet volt s kilenc hajónk bombázta a várost és a kikötőben négy hajót elsüllyesztett. Az ágyúzást útközben mi is hallottuk, de azt hittük, hogy az útépítéshez sziklát robbantanak valahol.

Esti szürkületben értünk be Kavaja albán községbe.

A falu előtti térséget a mi katonáink tömege lepte el.

A mai hosszú úton a nagy hőségben a szomjúság nagyon gyötört bennünket s itt hideg vízzel üdíthettük fel magunkat, amit kis albán lányok és fiúk jóindulattal hoztak részünkre. A faluban helyeztek el és Sarkady bajtársammal egy albán ház emeletére kerültünk. Az „emeletes” házból valami kényelemre következtetni hiú ábránd lett volna, mert itt az emeletes ház is paticsból, vagyis agyag-

gal tapasztott vesszőfonású fallal épült. A mi szobánk, melyben a négy tapasztott talon kívül semmi sem volt, kilencen fekvé alig tértünk el, de ez is nagy kényelem volt az eddigiekhez képest. Elég jól aludtunk a földre hintett szalmán s ébredésünkéi csak az tette kellemetlenné, hogy egy társunk a talon egy jókora nagyságú skorpiói fogott, melynek csípése veszélyes.

Kavaja eléggé érdekes fekvésű helység török s albán lakossággal. A mecsei, minaret és az óratorony itt is a legérdekesebb épületek. A szerb őrnagy rendelkezése szerint a lakosokkal beszélni szigorúan tilos s étkezéshez is — ha van — szigorú őrizet mellett vezetnek.

December 7-ére Durazzó felé elrendeli indulás elmaradt. Emeleti lakásunkból láttuk, amint rettenetes állapotban levő legénységünk beláthatatlan hosszú sorban vonul el. Durazzóba indultak tegnap, de onnét visszaküldték őket s most azt sem tudják, merre menjenek. Egy pár ezredembeli katonát felismertem, kenyeret s pénzt dobtam le nekik s buzdítottam őket, bár magam is rászorultam egy kis buzdításra.

Teljes bizonytalanságban vagyunk a felől, hogy hová megyünk. Konyhánk már alig működik, mert csak szerb papírpénz van s ezért itt mit sem adnak. Magyar pénzt szívesen fogadtak s ezt beváltva a „cserek” és „medzsidje” nevű török pénzekkel kellett megismerkednünk. Magunknak kell magunkat élelmeznünk és szerb őreink meg albán házigazdánk útján igyekszünk valamit beszerezni. Minthogy szárnyas itt rendkívül sok s aránylag olcsó volt, három bajtársammal együtt egy pulykái vettünk, melyei az albán nagyon ízletesen elkészített. Sarkady bajtársam pedig délután a beszerzett liszt, cukor és tejből torró olajban fánkot sütött. A kiállott sok nélkülözés után a pihenőhelyeken igyekeztünk magunkat helyrehozni, számolva azokkal a táradalmakkal, melyek még ránk várnak.

Amióta albán területen vagyunk, de különösen amióta a szerbektől megszállva tartott utolsó állomási: Elbassant elhagyluk, mindig az a remény élt bennünk, hogy valami módon megszabadulhatunk. Reméllük pedig azért, mert Albánia közvetlen a háború előtt Wled herceg uralma alatt állott s a hercegnek bizonyára még most is sok híve lehei, továbbá monarchiánk, mini a katolikus albánok patrónusa, igen sok pénzt adott ezeknek. Némelyek bíztak még Essad pasában is, hogy bennünket esetleg hatalmába kerítve, saját hadseregünknek kiszolgáltak, hogy ez által monarchiánk kegyét visszanyerje.

Bíztunk az albán népben is — melynek vakmerőségé-

ről legendákat hallottunk — hogy kiszabadít a szerbek karmai közül, akik — mialatt az ő tisztjeik nálunk civilizált körülmények között élnek — végighurcolnak bennünket országokon keresztül gyalog s a legszükségesebb élelemről sem gondoskodnak.

Káváján a szerb hadsereget csak a minket kísérő őrség, vagyis az őrnagy, egy kapitány, egy hadnagy, egy gazdasági tiszt, egy pénztárnok, 80 szerb katona és vagy 40 szerb zsandár képviselte. Ezt a fegyveres erőt — kedvező alkalommal — nekünk magyaroknak, osztrák-németeknek s néhány velünk érző horvátnak, azaz összesen minifegy 3-400 tisztnak nem lett volna nehéz lefegyverezni, de közöttünk voltak a szerbek, csehek és a horvátok egy része, kik állítólag revolverrel is fel voltak szerelve s ezeknek közöttünk bujkáló, besúgóí, kik minden ily irányú akciót azonnal elárultak volna.

Ily körülmények között nem volt más hátra, mint egy páran összebeszélve várjuk, hogy mikor és hogyan kínálkozik leghamarabb a szerencse a megszabadulásra.

December 9-én reggel, mikor indulásra sorakoztunk, szájról-szájra terjedt el a hír, hogy Pick és Hackenberg hadnagyok az éjjel megszöktek. Midőn e hírt hallva, tájdalmasan gondoltam vissza arra, hogy tegnap este én is közel voltam a szökéshez, tekintetem annak az őrnök szűrő, kémlelő tekintetével találkozott, aki tegnap este akkor lepett meg, mikor albán házigazdámmal már ily irányú tárgyalásokat kezdettem s ezzel a szerb őrral csak nehezen tudtam elhíttetni, hogy csak egy csésze valódi török kávé iránt érdeklődtem az albánnál.

„Minden őrs és zsandár töltött fegyverét nem vállal, hanem kezében vigye” — volt a szerb őrnagy parancsa — a szerb kapitány pedig hajtson bennünket, hogy kifáradva ne legyen kedvünk megszökni.” Elég keserves büntetés volt, de még sem olyan súlyos, mint amilyet vártunk, talán azért, mert már úgy sincs, aki a szerb őrnagyot felelősségre vonhassa. Egyébként helyzetünk már olyan rossz volt, hogy még büntetéssel is alig lehetett volna rosszabbá tenni. Újság hiányában szájról-szájra kapjuk a hírt, hogy a mi csapataink Elbassan alatt vannak s nemsokára Valona kerül sorra.

Reggeli nélkül indultunk útnak, de nem Durazzo felé, ahoi szenvedéseinknek végét reméltük, hanem visszafelé. A faluból kiérve, a hegyoldalt a mi katonáink lepik el. Kijönnek az út szélére s néhány bajtársunk ismerőst talál közöttük. Enni alig kapnak valamit. Szép, napos időben déli irányba haladtunk étlen-szomjan, úttalan utakon,

emberektől elhagyott, lakatlan vidékeken. Dél előtt 11 óra körül az olaj- és ciprusfákkal borított hegyről messze a ködös távolban a tenger csillogásai láttuk, de utunk a tengerrel párhuzamos irányban délre vezet s a célt nem tudjuk. Délután 5 órakor a Skumbi folyóhoz értünk, ahol a cseheket és szerbeket nagy albán csónakokon azonnal átszállították Bastava községbe, de mi a Skumbi folyó jobb partján maradtunk, sátor nélküli táborban. Élelmet semmit sem kaptunk s néhányan szederlevélből teát főztek.

December 10-én reggel 8-11 óráig tartott, amíg bennünket a folyón átszállítottak s azután a folyónak mocsaras, bozótos partján délnyugati irányba haladva, délután 3 órakor ismét megláttuk a tengernek cravaslai lagunáit. Nagy erdőn, folyondárokkal buján körülfonták között, az éhségtől elgyengülve vonszoljuk magunkat. Kezeinket véresre karcolják ennek az őserdőhöz hasonló vadonnak tövises bokrai, s amit ruháinkból az eddigi út esetleg épségben hagyott, az erdő tépte széjjel. Estefelé Pijár község közelében szabad táborba szálltunk s a közelben nagy területen nőtt páfrányból készítettünk magunknak fekhelyet. Nagy tüzet raktam, melynél Sarkady bajtársam megtőzte azt a kevés rizst, melyet Káváján az utolsó szükség esetére vettünk.

December 11-én minden reggeli nélkül indultunk útnak. Konyhánk három nap óta semmit sem ad, de még szerencsénk volt, hogy Szerbiában s Albániában dohányt olcsón kaphattunk s útközben a rövid pihenők alatt s az éjjeli táborozásoknál egy-egy cigaretta mellett igyekeztünk eltejezni azt, hogy aznap még semmit sem ettünk.

Végtelennek látszó mocsarakon megyünk keresztül reggel 7-10 óráig. Hátunkon volt mindenünk, az éhségtől el voltunk csigázva s nekünk térdig érő ingoványon, mocsarakon, árkon s bokron keresztül ugrálva, kapaszkodva kellett átvergődnünk. A létért való küzdelem adja meg az erőt s halálos verejtékkel igyekszünk kijutni a végtelennek látszó mocsarakból. Dél felé végre földet értünk egy pár házból álló albán tanyánál. Az egyiknek udvarán mentünk keresztül és sokan megrohanták az ott felhalmozott s állatoknak szánt nyers tököket.

Egy albán faluba értünk, ahol egy kerítés mellett elhaladva, érett gyümölcsökkel telt narancs- és citromfákat láttunk. Ez új reményi kellett bennünk s bár ruhánk még nedves volt, cipőnkben még szortyogott a víz és reggel óta pihenés nélkül jöttünk, — mert a mocsarakban egy percig sem lehetett leülni — most új erővel igyekeztünk előre. A kis albán falu piacán végre megpihenhettünk.

Az előre értesített lakosság bablevest, málélepényt, diót, cukrot, olajbogyót s dohányt hozott, melyből vásárolhatott az, akinek magyar vagy török pénze volt, de szerb pénzért csak dohányt adtak. Fehérneműt, órát, gyűrűt s feleslegessé vált prémgallért adtak el némelyek, csakhogy élelmei vehessenek.

Több mint egy órai pihenés után hagytuk el ezt a kis albán falut, melynek még a nevét sem tudtam meg, de a mely mindenféle üzleteivel s kertjében pompázó citrom-, narancs- és olajfáival valóságos oázis volt keserves utunkon.

Alig hagytuk el a falut, annak délnyugati szélénél a Semeni folyóhoz értünk, melyen át két izmos albán 30-40-es csoportokban nagy bárkaszerű csónakban vitt át a túlsó parira. Minthogy az átszállítás sokáig tartott, a folyó partján, a nyári melegben jól megmosakodhattunk, sőt egyesek meg is fürödtek, miközben a part távolabbi részéről valaki „Hilfe! hilfe!” kiáltásokkal segítségért kiabált. Odafutva látjuk, hogy egy német bajtársunk a folyónak homokkal bevont, de ingoványos partján már téltetével besüppedt s minél inkább igyekszik ki, annál jobban süllyed be. azt mindnyájan észrevettük, hogy ha egy percig is egy helyben állottunk, a part azonnal besüppedt alattunk s épp ezért helyünket folyton változtattuk, de hogy valaki zsebkendőmosás közben észre ne vegye, hogy immár féltetéig besüppedt, ahhoz igazán német professzori szórakozottság volt szükséges. Wagner Józset zászlós bajtársunk, aki éppen fürdött, meg én igyekeztünk a német bajtársat kimenteni. De Wagner minél inkább húzta fel, ő annál jobban besüppedt. Faágakat s rőzsét kellett a német bajtárs körül raknunk, hogy arra lépve a már derékig besüppedtet kihúzhassuk.

Sarkady bajtársammal megfőztük utolsó s talán már vagy 6-szor kifőtt teánkat, aztán bennünket is áthajóztak a Semenin. Albán tanyák között vezető utunk, melyet néhol két ember magasságú bambusznád szegélyezett, nem sokáig tartott. A kanyargós Semeni bal partján sátor nélküli szabad táborba szálltunk. Egy biplán berregett teletünk, talán az olaszok kémlelték a vidékei. A közeli erdőben fát szedtünk s tüzek mellett töltöttük az estét, találgatva, hogy hol, kinek adnak át bennünket.

December 12-én reggel minden élelem nélkül a Semeni folyó bal pariján vonultunk s a túlsó parton a mi katonáink nagy tömege vonult ugyanabba az irányba. Délelőtt 11 óra körül a Semeni egyik mellékfolyója mellett haladva, távortól jövő kürtszó keltette fel figyelmüket s nemsokára szür-

készöld ruhás olasz katonáktól tudtuk meg, hogy olasz tábor közelében vagyunk.

A Skumbi folyón való átkelésnél, vagyis december 9-én két részre vált csapatunk első részével a szerb őrnagy már tegnap ide érkezett. Mi, a 4. és 5. kolonna, a szerb kapitány vezetésével vonultunk be Fieri albán községbe, nem annyira a lakosság, mint inkább az olasz katonaság óriási érdeklődése mellett. Valósággal ostromoltak bennünket kérdéseikkel s mi bár fáradtan s a melegtől, szomszúságtól elcsigázva, de azért rendben menetelve franciául s olaszul válaszolgattunk, hogy közel 2 hónap óta majdnem 800 km-t gyalogoltunk, hogy a hóviharban, mocsarakban embereink pusztultak el s hogy már negyednapja alig ettünk valamit. Ezek az intelligens arcú, fiatal olasz katonák, kik fronton még aligha voltak, nem tudták elhinni, hogy mi — közülünk sokan lerongyolódva, szakállasan — a magyar-osztrák hadsereg tisztjei, volnánk. A falu mellett egy dombra vittek, hol vízben kifőtt rizst kaptunk s az odaérkezett árusoktól is vehettünk egyetmást. Az idáig elvergődött katonáinktól halljuk azt a szomorú hírt, hogy a szerbek azokat a katonáinkat, akik a mocsarakon nem bírtak áttjönni, lelőtték volna.

Délután két órakor a szerb parancsnokság ismét útnak indított, de az olasz parancsnokság visszarendelt azzal, hogy még vacsora is itt legyen s csak reggel folytassuk utunkat. Az olaszok ugyan még nem élelmezhetnek bennünket, mert ők is csak két nap óta vannak itt, de az a körülmény, hogy már gondoskodnak rólunk, némi bizalmat ad a jövőre nézve. Az olasz parancsnokság rendelkezésére mindjárt az út mellett szálltunk sáternélküli táborba s a közelben szedett páfrányból készítettünk ágyat magunknak. Az élelmezés vezetésével megbízott horvát tiszt jóvoltából azonban vacsoránkat csak másnap reggel kaphattuk meg.

November 13-án reggel 7 órakor indultunk útnak, mely egy magas hegyen vezetett keresztül. Az út mellett katonáink nagy tömege táborozott, szintén még szerb őrizet alatt. További utunk mocsarakon vezetett keresztül, melyek, ha nem is voltak oly nagyok, mint azok, melyeken tegnapelőtt mentünk át, de éppen eléggé fárasztóak voltak s ha tegnap az olaszok vissza nem tartanak, úgy éppen sötétben értünk volna ide s a lemaradottak áldozatul estek volna a mocsaraknak.

Délelőtt 11 óra körül Feras (Novoselo) albán község közelében lévő olasz hadtáplomáshoz értünk, hol csapatunk első csoportjával találkoztunk. Az első élelem, amit az olaszoktól itt kaptunk, egy kenyér és makaróni-leves

volt, mely utóbbi keserű volt ugyan, de nekünk nagyon ízlett, legénységünkől vagy 10.000 jutott ide s rémes dolgokat mondanak az út borzalmairól. Elbassánban egy kevés lisztet kaptak az útra s azóta semmit. Aki lemaradt, azt állítólag leütötték, nehogy a mi előrenyomuló katonáink kezébe kerüljenek. A Vojusa folyó jobb partján levő sátor nélküli táborunk közelében volt a j5-ös olasz ezredbeli gyalogság és a 10-es ezredbeli bersaglierek (lövészek) tábora. Az

Olasz bersaglieri (lövész) katona.

utóbbiak az olasz hadsereg elit csapatjaihoz tartoznak. Széles, tányéralakú kalapjukról jobb oldalt leomló kaskastoll, mintha plöröz volna s a sok cikornyás kürtjeire minden mozdulatot tüdőlépésben végeznek. Mi öreg harcosokként néztük őket s elgondoltuk, vajjon ezek a fúrge fiúk ott az órák hosszát tartó mocsarak s ingoványokban is oly jól fognak-e futni s oly jókedvűek lesznek-e, mint most itt a nyári meleg nap-sugárban?

A Vojusa folyón az átkelést most már nem albánok, hanem az olasz katonaság végezte. Az olasz csapatok átszállítása folytán a mi átkelésünk késett. Nagy tüzek mellett vártuk, amíg a mi átkelésünk 10 órakor megkezdődött s hajnali 4-kor a sor ránk került. Egy olasz bersaglieri hadnagy vezeti az átkelést és szerb őreink mellé most már olasz bersaglieri katonák is társulnak. Egy nagy bárkába szálltunk be s mialatt a kormányrúdnál levő bersaglieri, mintha csak a velencei lagúnák gondoláján volna, valami

olasz népdalt énekel, összes olasz őreink ott mellettünk zümmögtek hozzá a refrént, valóságos velencei szerenád hatását keltvén a csöndes éjben. A túlsó parira érve, ott mindjárt lefekhettünk.

December 14-én reggel 6-kor ébredt a tábor. Az olasz katonák áthajózása még mindig tart. Jól táplált öszvérek hátára felpakkolt kis hegyi ágyúk, sok makarónival telt láda, olaj korsók várták az átszállítást. Alighogy elindultunk, egy télóra múlva egy réten állottunk meg s kilenc óra körül a szerb katonák és csendőrök elvonultak. Az őreink közül többen, különösen a román nemzetiségűek s a zsandárok közül egypár jobb érzésű, könnyes szemekkel búcsúzott el tőlünk s indult neki a bizonytalanságnak. Elvonulásuk előtt az örök parancsszóra a kólót táncolták, mely nem annyira öröm-, mint inkább haláltánc benyomását keltette.

Egy fiatal bersaglieri tiszt sok pózzal végezte az átvételt s bizonyára az ő fogalmai szerint a mi állapotunk előtte valami elképzelhetetlen, valami lehetetlen volt. Hosszadalmas névsorolvasás után délután 1 óra felé, midőn az átadásunk befejeződött, jött meg az olasz parancsnokság rendelete, hogy egyelőre nem vesz át s állítólag csak Valonában fog átvenni bennünket. Visszahívták a szerb őrségei s ismét hallhattuk „Hajde Napred!” vad kiáltásait. Teljes bizonytalanságban voltunk ismét. A szerbek már nem tudtak velünk mit csinálni, mert élelmük nincs s itt akartak éjjeleztetni. Mi azonban, akik az olaszokban bízva, most már mindenünket megettük, készek voltunk inkább egész éjjel menni, csakhogy végre biztos helyre kerülhessünk.

Délután 5 óra körül elindultunk Valona felé s 5 óra körül egy olasz tábornokkal s annak nagyon színpadias hatást keltő Napoleon-főveges kíséretével találkoztunk, kikben a mi állapotunk nem kis csodálkozást keltett. Hosszú tason vezetett utunk s egy érdekes fekvésű kolostor alatt szétágazó keresztútnál állottunk meg pihenőre. Ez a kolostor s alatta a keresztút emlékezetes marad mindnyájunknak. A szerbek ugyanis már végleg lemondtak arról, hogy bennünket ellássanak, az olaszok pedig, minthogy az átadásunk előkészítve nem volt, nem akartak még átvenni. Mi pedig, akik itt a keresztútnál a kolostor alatt megállottunk s kik a fáradtságtól és éhségtől teljesen el voltunk csigázva, teljes bizonytalanságban feküdtünk az útszélen, mert szerettünk volna ugyan tovább menni, hogy végre két-hónapi kóborlás után biztos helyre jussunk, de fizikumunk felmondta a szolgálatot. A magam részéről, mini ahogy a

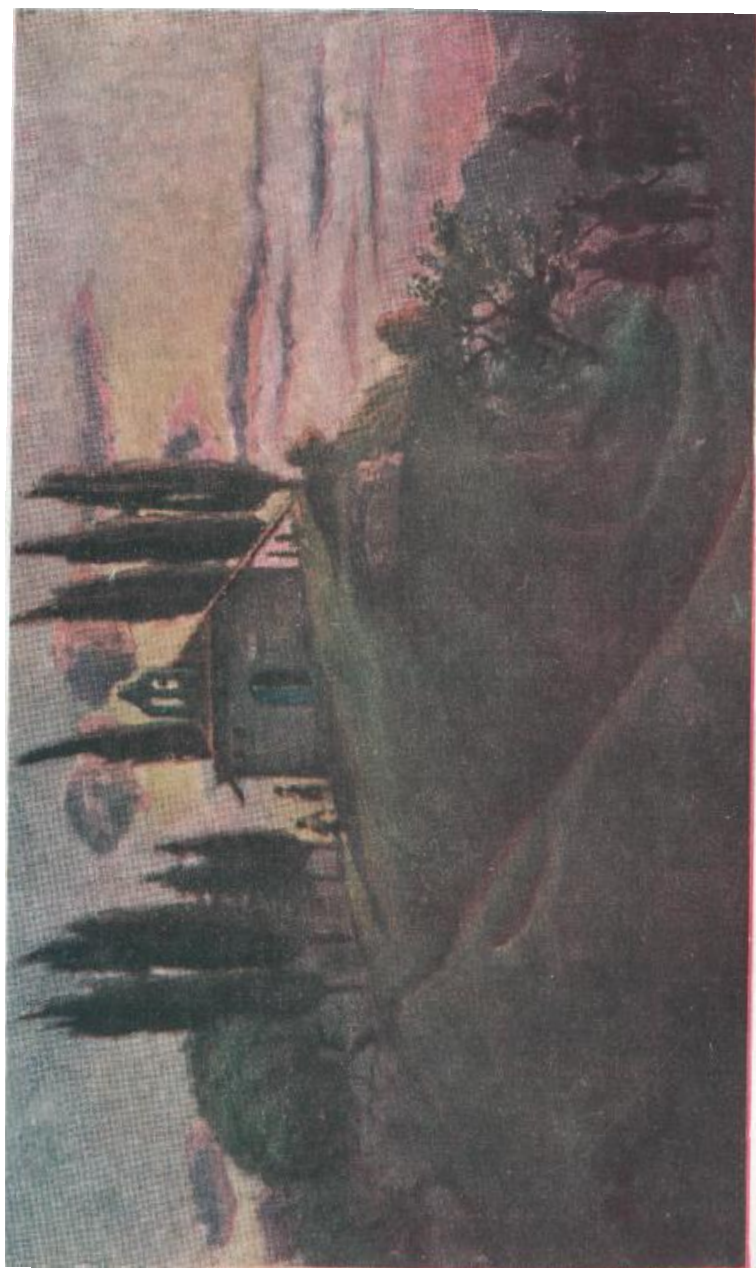
hosszú út alatt sokszor tettem, vázlatot készítettem e szép tekvésű kolostorról.

A közelben táborozó olasz ezred parancsnoka tudomást szerezve átvonulásunkról, s célunkról, hogy Valonába igyekszünk, félretett minden bürokratizmust s úgy intézkedett, hogy az éjjelt táboruk közelében töltsük s csak reggel folytassuk utunkat. Kolonnáink első részét a valonai útról visszairányították s a kolostor alatt vezető s füge- és olajfákkal szegélyezett úton értük el a közeli olasz tábor, hol a katonák nagy érdeklődése mellett vonultunk a részünkre kijelölt olajfák hegyére. Tekintve, hogy tegnap óta semmit sem ettünk s még víz sem volt, hogy azzal üdíthettük volna magunkat, érthető jó étvágygal togyasztottuk el az olaszok makaróni-levesét, melyet — látva kiéhezetségünket — éjtélkor megismételtek.

December 15-én reggel az olaszok húsleves, húst s egy kenyeret adtak, ami feletti örömünket csak tetézte az, hogy végre — elfogatásomnak éppen egyéves évfordulóján — az olaszoknak adtak át bennünket. A szerbek rettentően leverve vonultak el s ez alkalommal a kólótánc is elmaradt. A búcsúzó szerb katonák között volt egy, a ki fárasztó utainkon mindig a legkíméletlenebbül ordította „Hajde, hajde! dva i dva” (gyerünk, gyerünk, kettesével!) s nem törődött azzal, hogy egyik-másik bajtársunk alig tud menni. Most ez a katona jött hozzánk s kétségbeesett hangon kérdi: „Uraim, hogy megyünk haza?”, mire egy bajtársunk, akinek a jó reggeli úgy látszik visszaadta a jó humorát is, azt válaszolta, hogy: „dva i dva.”

Reggel 8-kor olasz bersaglieri katonáktól kísérve indulunk útnak, mely a hegy oldalába Vájt keskeny fedezék-szerű ösvényen vezetett. Déli irányban haladva, 11 óra körül, útirányunktól jobbra, a ködös párázatban feltűnt a tenger s előttünk a messzeségben Valona vára. Habár a déli nap teljes hévvel sütött és forrást az egész úton nem találtunk, csapatunk abban a tudatban, hogy utunk nem tarthat már soká, oly jól haladt előre, hogy a bersaglierek, akik csak puskát és kenyérzsákot vittek, alig tudtak követni s a pihenőknél ők voltak az elsők, akik leültek. Az olaszok menetbeosztása szerint 50 perces menet után 10 perces pihenés, az óra pontosságával követték egymást.

Délutáni utunk egy albán falun és nagy kiterjedésű olajfaterdőn vezetett keresztül, mígnem délután 3 óra körül a valonai védelmi művek alatti völgyben egy csurgó kútnál hosszabb pihenőnk volt. Pihenés után az olajfaterdőkön át délnyugat felé haladtunk, miközben az eső

KÁPOLNA VALONA ELŐTT.

is megeredt. Az erdőből kiérve, már látjuk a tengeri, mely szenvedéseinktől megszabadít, de úgy látszik, az agyonkínzott csapatot még nem hagyta el a nemezis. A tengerpartig még egy ingoványon kellett átmenni. A térdig érő agyagos mocsárban csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudtunk előre jutni. Némelyikünknek a lába úgy be ragadt az agyagos sárba, hogy csak egymás segítségével tudtunk kivergődni. Este 6 órakor végre elértük a tengert, két hónapi gyaloglásunk határát.

Hosszas sorakoztatás, számlálás alatt körülnéztünk a magas hegyek által védett valonai öbölben. Kelet felé a hegyen Valona régi vára s alatta szórványosan házcsoportok. Körülöttünk a parton barakkok teherautomobilokkal s karámok élő állatokkal. Az öbölben egy pár nagyobb szállító- és hadihajó vesztegelt.

A tenger homokos partján, szakadó esőben, még hosszú újat kellett megtennünk, míg a behajózás helyére értünk, hol olasz matrózok vették át őrizetünket. Késő este volt, midőn egy kis gőzös által vontatott bárkából a „Dante Alighieri” nevű olasz óceánjáró hajó oldallépcsőjén felkapaszkodva, annak fedélzetére léptünk, hol az alkalmazottak, szokás szerint, késeinket, borotváinkat és botjainkat elszedték. Nagymennyiségű kétszersültet, kevés sajtot és vagy két deci bort adtak fejenkint, melynek elfogyasztása után végre „ágyakban” pihenhattük ki a mai napra is alaposan kijutott fáradalmainkat.

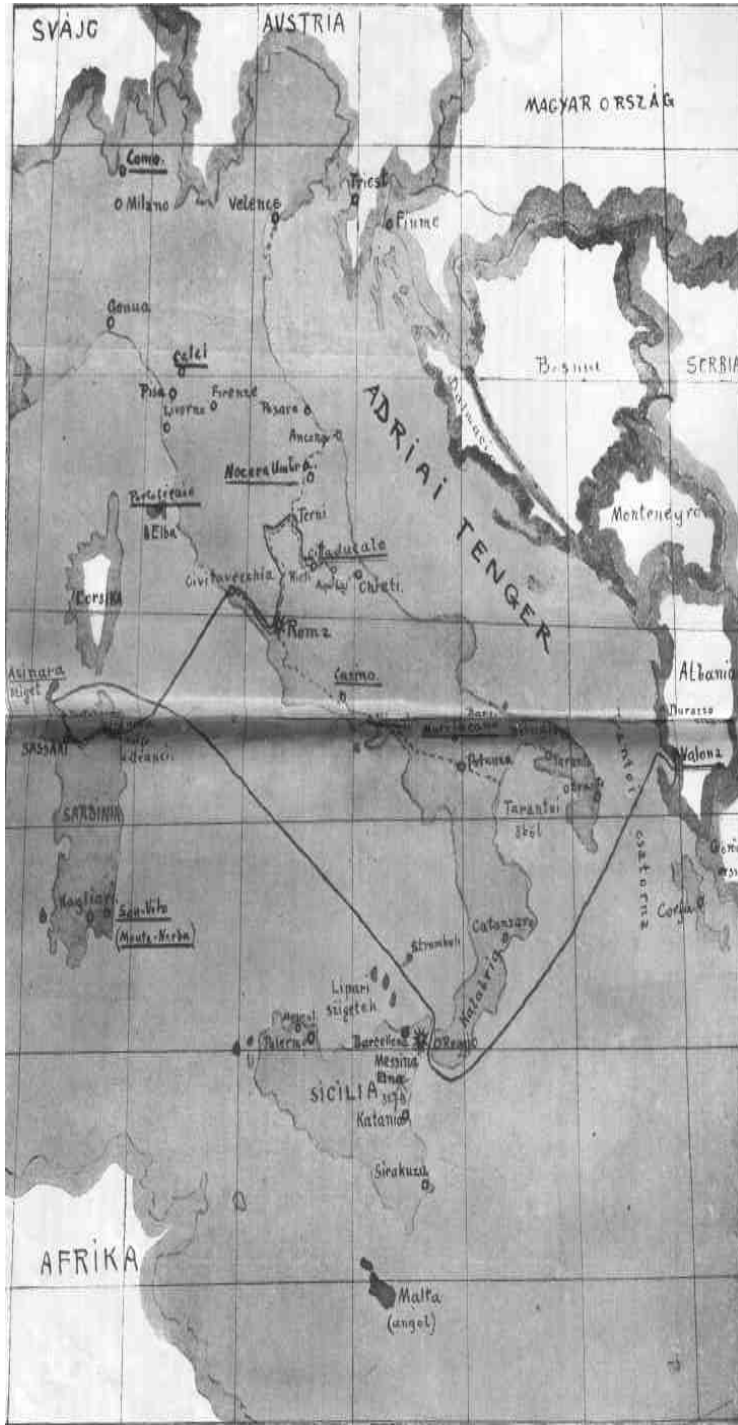
T E N G E R I Ú T .

DECEMBER 16-án reggel még mindig az öbölben vesztegelt hajónk s mikor a fedélzetre felmehettünk, csak akkor láthattuk albániai utunk borzalmas voltának következményeit, a sok lerongyolódott, sápadt, sovány arcot, mintha üdülő betegek lepték volna el a hajó fedélzetét.

Ami állapotunknál borzalmasabb a legénységünké, melynek tegnap éjtélíg tartott a behajózása. Láttunk félmeztelen, sáros, elvadult arcokat. Némelyek a kiállott szenvedésektől s éhségtől sápadtan s mint az örültek, révetegen tekintenek maguk elé. Borzalmas dolgokat beszélnek útjukról, de borzalommal gondolnak a tegnap esti útjukra is. midőn sötét este értek az általunk is oly nagy kinnal átgázolt ingoványhoz, hol katonáink közül némelyek már teljesen kimerülve úgy beleragadtak az ingoványba, mint a legyek a légyapirosra. Segíteni sem tudtak egymáson részint a sötétség miatt, részint mert maguknak is alig volt annyi erejük, hogy az ingovánnyal megbirkózzanak.

Az olasz tiszték jóindulattal voltak irántunk. A reggelihez szokásunkhoz híven fazekainkat is vittük s lent az I. és II. osztályú étteremben meglepetéssel láttuk, hogy fehéren terített asztalok várnak, melyek mellett szokatlanul elhelyezkedve fogyasztottuk el feketekávé és kétszersültből álló reggelinket. A legénység is ugyanazt kapta. Tragikus volt, hogy egyik katonánk, amint az első ételt magához véve jól lakott, halva rogyott össze, mert ételtől elszokott szervezete már nem bírta el a táplálékot.

Ebédünket az I. és II. osztályú éttermekben költöttük el s ez makaróni-leves, marhahús, körítés, kenyér és vörösborból állott. A délutánt még a fedélzeten tölthettük, honnan este 6-kor lerendelték a hajó belsejébe s nemsokára a gépek zúgása s a hajó megmozdulása jelezte, hogy elindultunk ismeretlen cél felé. Este szél támadt s mikor vacsorához mentünk, a hajós tiszték s a matrózok

Tengeri utunk és az olaszországi hadifogolytáborok

a legnagyobb szigorúsággal ügyeltek arra, nehogy valamelyikünk égő cigarettával menjen a fedélzeten kérésziül. Óvintézkedés volt ez a mi tengeralattjáróink ellen, melyek az otrantói csatornában bizonyára leselkednek az olasz hajókra. Vacsoránk makaróni és vörösbor volt. A szél időközben viharra nőtt s óriási hullámokat veri hajónkhoz, mely annyira ingott, hogy csak a legnagyobb ügyességgel togózkodva tudtunk a fedélzeten keresztül hálótermünkbe jutni.

December 17-én reggel a nyílt tengeren halad hajónk s csak később tűnnek elő a párázatból az olasz partok. Reggel tél 9-kor a messinai tengersizoron haladt át hajónk. Balra Catania várost s az Etna tűzhányónak 3,279 m. magas; hóval borított csúcsát láttuk s később jobbra a sziklás parton Reggio város a part mentén épített háztömegeivel s balra Messina város és vára a tengerbe nyúló védőműveivel és világító tornyával köti le figyelmünket.

Ez alatt a legénység ebédjét osztják. A hajókonyha a legpraktikusabb, amit tömegétkezésre elképzelni lehet. Nagy üstök vannak beépítve a tűzhelyek fölé, minden üst felett vízvezetéki csap s egy, az étel kavarására szolgáló készülék. A hajószakácsok nagy ügyességgel osztották a makarónilevest, gulyáshúst s mindjárt egy pléh edényt tele borral 5 személy részére s azután a hajósütődéhez ért a legénységünk hosszú sora. Minden ember részére szép fehér cipót osztottak a pékek, kik kazánhoz hasonló sütökemencéjükben, bámulatos gyorsasággal, naponta kétszer is a friss cipóknak ezreit készítik.

Ebéd után elleptük a fedélzet minden zugát s onnan néztük az elénk táruló változatos képet. Még látszanak mögöttünk a calabriai és messinai partok, midőn hajónk irányától jobbra a Stromboli tűzhányó köti le figyelmünket, mely a szó szoros értelmében mint egy kúp emelkedik ki a tengerből. A hegy alján a parton kevés zöld s a sziklákra fecsketészeként épített kis házakban némi élet látszik, de feljebb a hegy teljesen kopár s a kráterből kitóduló kis füsttelhő az azúrkék égben oszlik el. Eltűntek mögöttünk a siciliiai partok s a Stromboli, de jobbra még mindig láthatók az olasz télsziget partjai, Nápoly s a Vezúv tűzhányó. Az útirány előttünk ismeretlen, de a Nisből magammal hozott olasz nyelvtan első lapján lévő térkép segítségével megállapíthattuk, hogy a hajó útiránya Sardinia, Korzika vagy Marseille francia kikötő lehet.

Hajónkon van két német hadseregbeli tiszt is, akiket a szerbek az utóbbi offenzívánk alkalmával Belgrádnál fog-

tak el. Ez a két német tiszt most tiltakozott az ellen, hogy őket olasz hajón hadifogolyként kezeljék, minthogy Németország és Olaszország nincsenek egymással háborús viszonyban. A szerb őrnagy, aki még mindig a hajón volt, a hajóhídról napóleoni gesztussal adta tudunkra, hogy mi még mindig Szerbia foglyai vagyunk s hogy még mindig ő parancsol.

A napnyugtát még megnézhattuk a fedélzetről, de a sötétség beálltával a hajó belsejébe kellett visszavonulnunk. A hajó külső részén minden tényi eloltottak óvatosságból, nehogy tengeralattjáróink figyelmét magukra vonják.

December 18-án reggel hűvös, borús időben balra Sardinia s jobbra Korzika sziget sziklás partjait láttuk magunk előtt. Hajónk átvonul a két sziget között s délelőtt 10 órakor a Sardinia északnyugati csúcsánál levő Asinara sziget előtt állott meg. Délután megkezdődött a kihajózás 32-es csoportokban.

December 19-én Sarkady bajtársammal én is sorra kerültem. Ismét hátunkra vettük mindenünket és szerencsésen keresztül estünk a kellemesnek nem mondható kihajózáson. Asinara sziget mólóján borostás arcú, csíkos daróc ruhás emberek segédkeztek, hogy a mély csónakok tengeréről a mólóra kerüljünk.

A „Bagno e dezintezioni” (fürdő és fertőtlenítés) felírású épületben karabinierik (olasz csendőrök) fogadtak. Egy olasz orvos és a mi orvosaink rendelkezése szerint ruháinkat dezinticiálták, bennünket pedig — miután az albániai úton hosszúra nőtt szakállunk és hajunktól megszabadítottak — zuhanytüdő után engedtek át az épület másik oldalára, ahol az időközben fertőtlenített ruháinkat is átvehettük. A hajvágási s borotválást ugyanazok az alakok végezték, akik nekünk a partraszállásnál segédkeztek. Akik már olaszul valamelyest tudunk, nagyon vegyes érzelmekkel vettük borotválkozás közben tudomásul, hogy többszörös gyilkosság miatt életfogytiglani börtönre ítélt fegyenc tartja a beretvát nyakunkon. Az egyik fegyenc bizalmas lett, kijelentvén, hogy mi tulajdonképpen kollégák vagyunk, azzal a különbséggel, hogy neki a kiszabott 15 évi büntetésből csak egypár napja van hátra, mi pedig még nem tudjuk, meddig ülünk.

A fertőtlenítés után fehérre meszelt termekben helyeztünk el, hol tiszta katonágyakban pihenhetünk ki 58 napos táradalmainkat.

December 20-án az olasz parancsnokság Edelmann Lipót ezredesünknek megengedte, hogy a magyar-osztrák vörös kereszt egyletet szerencsés megérkezésünkről érte-

ASINARA SZIGET

síthesse. Megnyugtató volt ez hozzátartozóink részére, akik több mini két hónapja azt sem tudták: élünk-e, halunk-e.

A mi kihajózásunk után a legénység következett s azoktól tudtuk meg, hogy 16 emberünk az első jóllakás uíán a hajón meghalt. Abból, hogy még a vizet is hajón hozzák erre a terméketlen szigetre, azt következtettük, hogy itteni tartózkodásunk csak átmeneti lesz. Élelmezésünk sokkal rosszabb, mint a hajón volt, makaróni vagy rizs egy kevés hússal vagy konzervvel váltakozik. A szigeten van egy kázinó, de magyar pénzt csak nagyon alacsony áron: 20 koronát 5-8 líráért fogad el.

December 21-én a szerb őrnagy jelenlétében névsor-olvasás és orvosi vizsgálat volt.

December 22-én a zászlósokat s azoknál alacsonyabb rangban levőket a tisztektől elválasztva, külön barakkokban helyezték el. Viszonos eljárás akart ez lenni azért, mert a nálunk fogságban levő olasz tisztjelölteket sem ismerik el tiszteknek, kiknek azonban a mieinknél kisebb képzettségük van.

Az élelmezésünk rossz s ismét az udvaron kettésével felsorakozva kell az ételkiosztást várunk. Fizetést nem kaptunk s az olaszok alkalmat sem adnak, hogy ruhánkat rendbe hozathassuk, pedig nem kevesebb, mint három tábornok, vagy tizenkét tiszt, katonaság, csendőrség és sok fegyenc viseli gondunkat.

December 24. Szomorú karácsony estéje, mely immár a második; melyet hazánktól s családjainktól távol, szomorú fogságban kell töltenünk.

December 25-én az olaszok végre fizetnek, de csak december 20-tól, pedig a szerbek már november 24-től adósak a fizetésünkkel. A legénységünket új olasz katonai ruhába öltöztették s végre az olasz parancsnokság lehetővé tette, hogy mi tiszték is fehéreneműeket kincstári áron beszerezhessünk, a kosztunkban azonban csak az okoz változatosságot, hogy a makarónit rövidebb vagy hosszabb alakban, kisebb vagy nagyobb kaliberrel adják.

December 26. Legénységünk között nagy a halálozás s nap-nap után látjuk, mint viszik a hullákat a krematóriumba, vagy pedig a tengerpartra s onnét a temető-hajóra. Tekintve, hogy a szigeten ivóvíz nincs s a víz-szükségletet hajón hozzák, mely itt a cisternákban megposhad, féltő, hogy valami járványos betegség üt ki.

December 27. Gyűlnek a hajók a kikötőben s legénységünket szállítják partra. A kihajózott 8-10 ezer embert sátrak alatt helyezték el.

December 29-én híre jár, hogy a hajók némelyikén koleragyanús esetek fordultak elő. A szerb őrnagy Rómából visszatérve, azt a hírt hozta, hogy két nap múlva útnak indulunk. Itt maradunk Olaszországban, de nem lesz olyan jó dolgunk, mint Nisben volt. Ezt bizonyára a csehekre és szerbekre értette, akik itt elesnek a városba való szabad kijárási kedvezményeitől.

December 30-án a kijelölt első csoport Markó Gerő sorhajóhadnaggyal* az élén útra kelt. Közöttük volt Sarkady Sándor bajtársam is, aki a nagy úton jóban-rosszban hűséges útitársam volt. Ma az összes orvosainkat, 2 törzstisztet, 4 századost, 20 tisztet s a papokat a kolerás és koleragyanús legénységünkhöz kirendelték az olaszok, rendfenntartás s a legénység morális erejének növelése végett.

December 31-én 40 tagból álló osztráknémet csoport indult útnak s mi, akik még a szigeten maradtunk, szomorúan látjuk, hogyan viszik katonáink hulláit a krematóriumba ezen a minden vígság, vigasz s reménység nélküli Sylvester estén.

1916.

Január 1. Sok meghíúsult remény után óhajtjuk, hogy az új év hozza meg fegyvereink győzelmét s a mi szabadságunkat.

A szigeten mozgalmas élet fejlődött ki s hajókon sok ruhát, élelmiszert, konzerveket szállítottak az olaszok. Sardinia szigetéről pedig kis vitorlás hajókkal narancsot, tügét, süteményt és zöldségtélét, különösen szép karfiolt hoztak. Gyenge étkezésünket ezekkel pótoltuk s a tengerparton rakott tüzek mellett sós vízben főztük meg a karfiolt. Ami ételmezésünk ügyét egy sassarii olasz ügyvéd, tartalékos kapitány intézi s mikor a rossz koszt miatt egyesek nála szólt emeltek, állítólag azt mondotta volna, hogy eleget, veszít most az ügyvédi irodáján, valamivel csak be kell hozni a Veszteségei.

Január 3-án felolvasták az én nevemet is a holnap útnak induló transzport tagjai között. Nem tudom, hová visznek, de a szigettől szívesen válok meg. Elég nagy mozgási szabadságunk volt s ittlétünk első napjaiban sokat sétáltunk a tengerparton s gyönyörködtünk a tenger változatosságában, de később, midőn itt elhalt katonáinkat

* Ferenc Ferdinánd kir. herceg volt magyar társalgója, ki a Szávamenti harcokban a Körös monitorról került fogságba.

a tenger hullámsírába vetették s emiatt a tengertől el is tiltottak, nem láttunk már gyönyört a tengerben, hanem gyászos temetőjét azoknak a szerencsétlen bajtársainknak, akik minden képzeletet felülmúló szenvedések után itt a biztosnak vélt révben érték el tragikus sorsukat. Január 4-én, napsugaras reggelen, 30-ad magammal szálltam fel a „Terranova”nevű kis szállító hajóra s indultunk délkeleti irányban. Az egész hajón rajtunk s az őrizetünkkel megbízott 10-15 csendőrön kívül még csak azt

a fegyencet szállították, aki az Asinara szigetre való érkezésünkkor oly tölényesen közölte ve-

Hajók Asinara előtt.

lünk, hogy 15 évi büntetéséből még csak pár napja van hátra. Ma még meg van vasalva, de holnap már szabad s nekünk, akik nem tudhatjuk szabadulásunk idejét, még ezt az embert is irigyelnünk kellett. Déli 12 óra körül Porto Torres kikötőjébe értünk, hol a közönség óriási érdeklődése mellett, alig öt percnyi út után a vasútállomáson beszállottunk a II-od osztályú kocsiból álló külön vonatba. Egy órai út után Sassari állomásra értünk, hol a csendőrség alig tudta kocsinktól távortartani ezeket a boldog embereket, akik messze a háború hullámainól bámulnak bennünket, hogy ők is lássanak a háborúból valamit. Egy pár olasz újságot sikerült szereznünk, melyek vezércikkben foglalkoztak albániai utunkkal.

Sassarit elhagyva, az egész Sardinia szigetet jellemző termékeny vidékeken vezetett utunk keresztül. Nem hiába nevezik „Olaszország élés kamrájának” ezt a szigetet, de az itteni földművelés valóban mintaszerű s eredménye csodálatos. Január havában nyári melegség van s a vasúti töltés mellett az óriási kaktusznövények végtelen sora. Lent a hegy-völgyes, s helyenkint patakokkal, folyókkal átszeli területeken mindenütt gondosan megmunkált veteményes táblák üde zöldje olajfa- és narancsligetekkel váltakoznak.

Este tél 12-kor Terranova állomásra értünk s ettől alig pár lépésnyire a „Golto degli aranci” kikötőben reánk várakozó „Derna” nevű hajóra szálltunk. A hajó nem indulhatott azonnal, minthogy a közelben tengeralattjáró hajón-

kat vették észre. A hajón egy fiatal olasz hadnagy őrizetere voltunk bízva, aki oly komolyan vette feladatát, hogy eleinte a hajó belsejébe záratott s csak később, mikor a hajó elindult, mehettünk fel az étkezőbe, hol vacsora után éjtélíg is fennmaradhattunk.

Január 5-én délelött 10 órakor Civitavecchia város kikötőjébe érkeztünk, hol a katonai parancsnok, egy őrnagy látogatott meg bennünket s megengedte, hogy szükségletünket a városból behozathassuk. Alig tudtunk betelni a sok jó süteménnyel, aminek az olaszok nagy mesterei. Este 7 órakor hagytuk el a hajót s a városnak régi és az esti világitásnál impozáns hatású új, modern részén keresztül haladva, erős őrizet és a lakosság nagy érdeklődése mellett vonultunk a vasúti állomásra, ahol II-od osztályú kocsikba szállottunk be. Éjjel 11 órakor érkeztünk Rómába s onnan két óra körül Ternibe, honnét vicinális vasúton folytatva utunkat, január 6-án reggel 8 óra körül az abruzzói hegyek között fekvő Cittaducaléba érkeztünk. Új őrség vett át s kanyargós szerpentinútön a város ósdi házai között vezetett fel az erdészeti iskolába, hol a már előbb ideérkezett két magyar csoporttal találkoztunk. Elfoglalta mindenki helyét a ridegségével nem nagyon biztató épületben abban a reményben, hogy ittartózkodásunk nem lehet hosszú.

CITTADUCALE.

Egy évnél immár tovább tartó szerb hadifogság után egy újabbat, az olasz hadifogságot megkezdeni, nem valami biztató momentum. Az elhelyezésünkre szánt épület egy régi kolostorból lett újjáátalakítva, belső berendezése még nem kész s az ablakokra most rakják fel a vasrácsokat. Az épület belsejében levő kis udvar a fedett folyosóval s egy külső kis udvar nem sok mozgási szabadságot nyújtott, de parancsnokunk, egy olasz kapitány, minden lehető ígéri, hogy megtesz érdekünkben. Táviratozhattunk aggódó hozzátartozóinknak s 1916. január 8-án küldött sürgönyömről 11-én már választ kaptam s később a levelezés is megindult. Úgy írnak hozzátartozóink rólunk, mint akiket elveszetteknek hittek. Az otthoni lapok közölték ugyan albániai utunkat, de a legmerészebb fantáziával sem közelíthették meg a valóságot. Az olasz parancsnokság az „Il Giornale d'Italia”, „Tribuna” és „Messagero” olasz újságok olvasását engedélyezte s így a világháború eseményeiről eléggé tájékozva voltunk.

Egyik bajtársam olasz nyelven írott könyvet szerzett, mely a szerb visszavonulást tárgyalja. Ebből a könyvből láthattuk, hogy mily veszedelmekben voltunk Szerbiában s Albániában, hogy sokszor már a hátunk mögött volt a csapatainktól visszavert szerb hadsereg, mely ha utolér, elkeseredésében óriási vérfürdővel bosszulta volna magát. A könyvből megtudtuk, hogy Péter szerb király is mily nélkülözések között tudott Albánián átvergődni, hogy útközben kíséretével együtt eltévedt s néha alig tudtak a király részére egy kevés élelmet szerezni. Ezeket olvasva, úgy éreztük, mintha meg kellene bocsátanunk a szerbeknek az albán út szenvedéseiért; mert egy nemzetől, melyet hazájából hadseregünk kiűzött, nem várhattuk, hogy bennünket, hadfoglyokat, külön ellátásban részesítsen, mint királyát.

Cittadualei hadifogolytábor.

Január közepén 30 cseh tisztből álló csoport érkezett Cittadualéba, hol eddig csak magyarok s néhány német-osztrák volt.

Január 21 -én meghalt Wagner Józset zászlós bajtársunk Albániában szerzett betegsége következtében.

Rómából egy olasz szabó jött, kitől ruhát, fehérneműt rendelhattunk. Februárban már csomag is érkezett részemre hazulról, melyben ruha, szivar, dohány és „Signum Laudis” kitüntetésem volt.

A február 22-én megkezdődött verduni harcot nagy érdeklődéssel kísérjük s újságolvasás után élénk vitában beszéljük meg a napi híreket s akik újságot nem olvasnak, tetszésük szerint hallgathatják az optimisták vagy pesszimisták véleményét.

Valamely társunk részére hazulról érkezett levélből értesültünk, hogy a szerbekhez átlépett horvát nemzetiségű Hrzenyákot a bolgárok elfogták s később Belgrádban a mieink kivégezték.

A régi kolostorhoz tartozó templom itt van épületünk mellett. A városi pap jön ki minden vasárnap misét tartani. Rájner Zoltán tőhadnagy bajtársunk elnöklete alatt dalkört alakítottunk s az egyházi énekeket Wilhelm Károly, a világi dalokat pedig Gotláb István tanította be, ki mint jó zongorista, a templomban egyházi énekünket orgonával kísérte. Az énekkar tagjai voltak még: Birinyi Józset

Alsó sor balról:

Varga György dr.
Kuszhai István dr.
Axor Géza
Hovacs Béla
Perczy Jenő dr.
Sotha Pál
Szabó István
Zemencs Béla
Zsitnai György
Vass Gyula
Chikó Béla
Rothmann
Lamperti Béla
Mánassy Mihály.

II. sor balról:

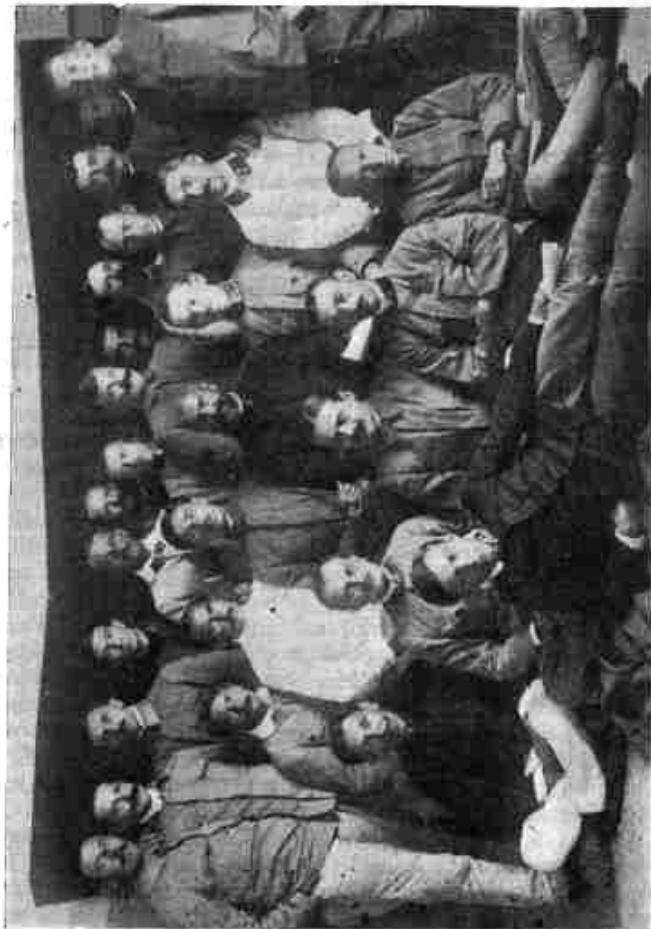
Márial Lajos
Szőllősy Aladár
Gottsch István
Fajner Zoltán
Wilhelm Károly
Márton Albert dr.

I. sor balról:

Karany Ferenc
Duckon Lipót dr.
Rálic István
Kukuljevics József dr.
Juhász István.

Felül:

Birinyi József.

A CITY ADUCALEI ÉNEKAR.

segédkarmester, Mátrai Lajos, Marion Albert, Zsirkay János, Varga György, Ruzska István, Azor Géza, Kovács Béla, Perényi Jenő, Botka Pál, Szabó István, Benesch Béla, Vadász Gyula, Gulácsi Béla, Botár János, Lampérth Béla, Mánássy Miklós, Karsay Ferenc, Duchon Lipót dr., Kalló István, Kukuljevics Józset dr., Juhász István és én.

Húsvéi első napján a pap két szerzetes segédjeivel misét celebrált, mely alkalommal a Haller-téle miséi énekeljük *az olaszok által* szépen feldíszített templomban, bajtársaink, az őrség s azok mögött a lakosság óriási érdeklődése mellett. Az ünnepi misének magyar jellegét „Feltámadt Krisztus ...” kezdetű húsvéti énekkel adtuk meg.

Húsvét után az idő enyhébbre fordult, bár a tőlünk délkeletre fekvő abbruzzói hegyek csúcsa még hóval van borítva. Az elmúlt télen sokat szenvedtünk az állandóan nedves, hideg idő alatt, kőburkolatú fűtetlen szobáinkban, hol állandóan téli kárában s pokrócba burkolódzva ültünk. Az enyhébb idő beálltával a külső kis udvarra s később az épület tetején levő terrászra is felmehettünk, honnan a Városra és környékére volt kilátásunk.

Szép időben csoportonként a város környékére vittek sétálni, mely sétánk azonban inkább harcszerű menethez volt hasonló. Legalább is ilyennek látták azok, akik egy ilyen sétát a felső terrászról néztek. Elöl egy-két kerékpáros csendőr mint felderítő, azután az él s közepén a sok olasz katonától alig látszottak a sétálók. Hátvéd és oldalvéd sem hiányzott, mely utóbbiak az út melletti házak lakóit figyelmeztették, hogy elvonulásunk ideje alatt az uccára kilépniök tilos. Később ez a nagy őrizet mérséklődött, de azért elmondhatjuk, hogy az olaszoknak mi oly értékesek lehettünk, hogy sokkal több fegyveres olasz katonát kötöttünk le az őrizetünkkel, mint amennyien mi voltunk.

Június 3-án Rómából egy püspök látogatott meg s pápai áldásban részesített. Az ev. ret. vallásúak részére egy Del Pesco nevű valdensis lelkész tartott istentiszteletet s bibliákat osztogatott számunkra.

Időközben parancsnokunk Tiscornia őrnagy lett, ki betegsége miatt jött haza a harcterről s ezért kapott fogolytábor-parancsnoki beosztást. Nagyon jóindulatú ember, aki irántunk magyarok iránt különösen rokonérzéssel viselkedett. Többször meglátogatta a bánatukban Vagy örömükben mulatozókat s egy alkalommal megkérte őket, hogy hazájukra és családjukra gondolva, énekeljék el a magyar himnust, amit aztán ő is megilletődve, állva hallgatott végig.

Tiscornia őrnagy engedelmével sikerült egy bolognai cégtől testékeket, vásznakot, olajokat s papírt beszerezni.

A festékeim július 20-án érkeztek meg s céloim volt az albán úton néha a legnagyobb nélkülözések között készített apróbb vázlataimat feldolgozni. Minthogy az ágyam mellett levő kis hely már a rossz világításnál fogva sem volt erre alkalmas, Benesch Béla barátom, aki az épület vízvezetékügyeit intézte, egy kicsiny, de jó világos fürdőszobához juttatott, ahol zavartalanul dolgozhattam. Albániai képeim nagy részét, az aquarelleket itt készítettem. Sajnos, nem sokáig tartott ez a munkásság.

Augusztus 8-án reggel Benesch bajtársam azzal ébreszt fel álomból, hogy a fürdőszobában nagy rendetlenséget, szétszórt zöld paprikát s egy ismeretlen tisztí sapkát talált. Ugyanakkor az ordonáncok azzal a hírral jönnek, hogy a fürdőszoba ablaka mellett levő terrászról összekötött lepedők lógnak le a szomszédos kertbe. Evva Ferenc dr. és Lung György hadnagyok ágya üres. Nyilvánvalóan megszöktek. Benesch-sel rögtön tisztában voltunk azzal, hogy a fürdőszobában keresztül szöktek meg és pedig álkulccsal, mert a fürdőszobakulcsot Benesch senkinek sem adta oda. Benesch-sel vártuk a vizsgálatot és a büntetést, mert ártatlanságunk ellenére gyanú merülhetett fel bűnrészességünkre. Festményeim nagy részét s albániai vázlatkönyveimet ugyanis a fürdőszobában találták. A vizsgálat azonban kiderítette, hogy Evva és Lung álkulccsal jutottak a fürdőszobába. Tiscornia őrnagy most is olyan embernek mutatkozott, mint amilyenek megismertük. Kijelentette és pedig könnyek között, hogy ez a szökés az ő karrierjét s ezzel családját tette tönkre, de ő azért csak azt a büntetést alkalmazza, amit a felsőbb hatóság elrendel. Két olasz tábornok jött az ügy helyszíni megvizsgálására.

Augusztus 11-én visszahozták a szökevényeket a városi lakosság óriási felháborodása közben. A nyitott kapun keresztül láhattuk a dühtől tajtékzó, ordító tömeget, melyet nagyszámú katonaság alig tudott visszatartani attól, hogy a kis kóberes szekérről leszállított szökevényeket széjjel ne tépje. S az olasz népre nézve mi sem jellemzőbb, mint az, hogy azok, kik ma még „feszítsd meg”-et kiáltottak, másnap már kezes bárányként szállították nekünk a konyhaszükségletet, húst, tát, továbbá a kimosott fehérműt stb.

A szökevényeket a szomszéd Terni közelében fogták el éjjel egy keskeny, de hosszú hegyszorosban, hol egy szembe jövő kocsin ülő tisztnek és őrmesternek már nem tudtak idejében kitérni. Evvát és Lungot két hónapra zárták le itt az épületben levő külön zárkába; Tiscornia őrnagy egy hónapi várfogságot s az a generális, aki köz-

vetlen a szökés előtt tartott vizsgálatot Cittaducalén s mindent rendben talált, 10 napi fogságot kapott.

Tiscornia őrnagy utóda, Biamonti csendőrőrnagy, az ellenőrzés miatt sok szigorú rendszabályt léptetett életbe s a terrászokat lezáratta, ami bennünket a legsúlyosabban érinteti.

A lapokból olvassuk, hogy a magyar-osztrák hadseregnek trienti offenzíváját a legkedvezőbb kialakulásában akasztotta meg az oroszoknak Brussilof vezetése alatt intézett hatalmas offenzívája, mely Galícia keleti s Bukovina nagy részéből visszavonulásra kényszerítette csapatainkat. Elkeseredésünk tetőpontját érte, mikor augusztus 28-án Románia váratlan támadásáról értesültünk.

Október 12-én vettük a hírt, hogy Erdély nemcsak felszabadult, de a románok ellen egy hatalmas offenzíva vette kezdetét.

Novemberben értesültünk Ő Felsége I. Ferenc József királyunk haláláról s nemsokára egy pap jött Rómából a katolikus vallásúak gyóntatása végett, mely után misét és magyar szent beszédet mondott. Ez a kath. pap Dal'Ollio Lajos volt, ki évekig élt Egerben s a magyar nyelvet jól elsajátította. Némelyek a római papnak ideérkezése és a legkatholikusabb fejedelem halála között összefüggést véltek találni.

A központi hatalmak által az antantnak decemberben tett békeajánlat nagy reményt keltett bennünk, amelyet csak növelt az Egyesült Államok elnökének, Wilson-nak békeakciója. Sajnos, még karácsony előtt látnunk kellett, hogy miként omlanak össze reményeink az antánt-hatalmak merev visszautasításán.

Immár a harmadik karácsonyt töltjük távol hazánktól s szereteteinktől.

1917.

Az 1917. évi január elején az olasz lapokból értesültünk, hogy IV. Károly 1916. december 31-én királlyá koronáztatott.

Benne vagyunk a télben, melytől sokat szenvedünk kőburkolatú, fűtetlen szobánkban. Egész nap télikabátban, pokróczba burkolódzva, lábaink nemez botosokban, de az átható, nedves hideg ellen még így sem tudunk védelmet találni.

A körülöttünk elterülő földek s a magas hegyek némelykor mennydörgésektől kíséri hózivatarok után hóval vannak fedve s csak az olajfák örökzöld lombjaikkal tar-

KILÁTÁS AZ ABRUZZÓI HEGYEKRE.

kázzák a fehér láthatárt. Eső és olvadás jön azután, de az abruzzói hegyek magasabb régióiban megmarad a hó s ezzel együtt a velőig ható, mindent átjáró nedves hideg, mely ellen semmi sem nyújthat itt védelmei, csak az, ami itt nincsen: szén és fa.

A lapokból értesültünk, hogy a központi hatalmak békeajánlatuk visszautasítása után megindították a végletekig menő tengeralattjáró harcot, melynek eredményét naponkint a legélénkebb figyelemmel kísértük; remélve, hogy ez észretéríti az ántántot s meghozza az oly nagyon várt békét.

Markó Gerő sorhajóhadnagyot az Elba szigeten levő portoterraioi hadifogolytáborból Cittaducaléba hozták. Egy tengeralattjáró hajónk ugyanis megjelent Portoterraio előtt, az ottani vasgyárat bombázta s az olaszok azt gyanították, hogy Markónak ebben a támadásban valami része volna.

Dr. Gabányi Lajos főorvost Anconából helyezték át közénk, miután büntetését kitöltötte, mellyel azért sújtották, mert az olasz humanizmust kissé kellemetlenül találta kritizálni. Hadifogságba jutott orvosaink az olasz fogságot súlyosabbnak találták, mint a szerbet, mert amíg Szerbiában kardjukat is megtarthatták és szabadon praktizálhattak, addig Asinara szigetén egyik legénységi táborból a másikba is szuronyos örök kísérték őket.

Húsvét után értesültünk, hogy Wilson, a békeapostol, rávette Amerikái, hogy Németországnak hadat üzenjen, mely ha nem is jelent számunkra momentán veszélyt, de alkalmas arra, hogy a háború tartamát kihúzza.

Irigykedve vettünk búcsút dr. Kukuljevics Józset bajtársunktól, aki az első egyike volt, akik a kicserélési akció következtében hazamehettek. Dr. Kukuljevics Józsetet, aki Cittaducaléban az olasz orvosnak rendelésénél segédkezett, megkértem, hogy otthon hozzátartozóim útján az én kicseréltetésem iránti akciót indíttassa meg.

Az immár két és fél év óta tartó hadifogságot igyekszünk mindenféle foglalkozással eltölteni. A legtöbben olvasással s nyelvek tanulásával foglalkoztak. Mátray Lajos és Krausz Zsigmond bajtársaimmal a spanyol nyelvet vettük át oly eredménnyel, hogy e nyelven társaloghattunk s olvashattunk. Spanyol olvasnivaló híján a római spanyol követséghez fordultunk könyvekért s erre a spanyol királyi titkári hivatala küldött részünkre egy pár nagyon becses spanyol könyvet. Kölcsonkönyvtárt alakítottunk s ezzel kapcsolatban könyvkötészeti műhely létesült, hol dr. Ruzska István (ügyvéd) és dr. Kukuljevics Józset bajtársaink veze-

Hadifogságban készült ex librisek.

tése mellett ezt a mesterségei elsajátítottuk. Minthogy a könyv volt a legjobb barátunk, azokat Ex librisekkel díszítettük. Az Ex librisekéi magunk metsztük fába, vagy linóleumba s magunk nyomtuk olajtestéssel s kézi erővel.

Sokan az itteni érdekes erezetű olajfából cigarettatárcákat, botokat s képkeretet faragtak. Némelyek az olasz viaszos gyufa skatulyáján levő s az antant uralkodókat, diplomatákat, hadvezéreket, katonákat, portrékat s mindentéle humoros jeleneteket ábrázoló kis képeket gyűjtöttek nagy kitartással. Egy bajtársunk a még Szerbiából hozott pokrócára ráhímezte albániai összes állomásaink nevét. Szerencsétlenek csak azok voltak, akik itt sem tudtak maguknak valamely megfelelő foglalkozást találni.

Biamonti olasz őrnagy megengedte, hogy műveink és készítményeinkből kiállítást rendezhessünk. Brózik bajtársunk egy fásszint kiállítási teremre varázsolt s ott az olasz parancsnokság és családja társaságában megjelent városi előkelőségek! megtekintették Mátray Lajos szobrászművésznek az olasz parancsnokról és néhány bajtársunk-

ról készített plaketteit, Máté Rudolf építész modern épületterveit, Lipner Imre és Brózik Engelbert dekoratív s néprajzi tanulmányait, a fogságban készüli Ex libriseket, Novotny Gyula kataszteri mérnök egész török várost ábrázoló fafaragványai, több társunk által olajfából készített képrámákat, dobozokat stb. s az albán útról, valamint Olaszországban készített festményeimet. Az olasz vendégek nem győzték dicsérni, hogy a magyar tisztok ily mostoha viszonyok között s oly kevés eszközzel (mint ők mondták: con pochi mezzi) ily szép eredményi mutathattak be. A Máté

és Krausz bajtársaimmal megkezdett török nyelv tanulásában egyideig betegségem gátolt s e miatt a betegszobába (intermeria) kerültem, mely szép, világos lévén, festetgetni kezdtem. Lefestettem az

Cittaducalei betegszoba.

abruzzói hegyeket, melyeknek ormán június hó 10-én még teherlett egy-egy havas tolt. Egészségem helyreállít

tása végett is a szabad levegőn való tartózkodás előnyös lévén, kérésemre Turini Mihály olasz csendőrőrnagy, parancsnokunk megengedte, hogy egy hétig a felső terrászról a városi és a körülfekvő tájat festhessem esténként 7-9-ig. Egyedül voltam fent a terrászon, csak a szuronyos őr kísérte figyelemmel minden mozdulatomat, nehogy valakinek jeli adjak a városba. Alattam a város sok régi házzal, melyekben semmi életet nem láttam, mintha kihalt volna. A nap vörös ténnyel vonja be a nyu-

Cittaducale az óratoronnyal.

gati égboltot, melyből élesen tűnik ki a város régi óratornya, a campanule.

Július 8-án éjjeli álmunkból heves földrengés keltett fel. Zörgött az épületben minden, ami csak zöröghetett, de mi ágyunkban maradtunk, hisz úgy sem menekülhettünk volna, bár lezárt vasrácsos ajtónk elől állítólag még az őr is lefutott s csak később jött fel a tiszt és az őrség, hogy meggyőződjenek arról, hogy meg vagyunk-e még. Másnap tudtuk meg, hogy ez egy nagyobb szerű földrengés volt, melytől való félelmükben az olaszok mind az uccára futottak.

Augusztus elején indult haza Aczél Béla bajtársam, akivel jó és rossz viszonyok között sokat voltam együtt, egymást buzdítva, vigasztalva s beszélgetve egy szebb jövőről.

Engem is értesítettek már hazulról, hogy kicserélési ügyem otthon kedvezően elintéztetett s ha itt is oly gyorsan megy a dolog, úgy nemsokára hazamehetek.

Már nem tudom magamat úgy elfoglalni, mint eddig, talán betegségemből kifolyólag is nyugtalan vagyok. Összecsomagoltam már mindenemet, hogy a várt indulási parancs ne találjon készületlenül. Ládámba raktam mintegy 50 darab német, angol, francia, olasz és spanyol könyvemet, melyek hűséges barátként megrövidítették a hosszú fogságnak szomorú napjait.

CITTADUCALEI UCCARÉSZLET.

Minden hó elején indul egy transzport kicserélendő tisztekkel s így a legközelebbi szeptember elején indul. Ha akkor én is hazamehetnék, talán még viszontláthatnám súlyosan beteg öreg atyámat. Mindennap türelmetlenül várom az indulási rendeletet, de hiába.

Szeptember 2-án kaptam hazulról az értesítést, hogy atyám meghalt. A hadifogoly szomorú sorsához tartozott ez is, mely nem engem ért egyedül, hiszen rajtam kívül még sok társam vesztette el szeretett hozzátartozóját, sőt egy bajtársunk atyját s anyját vesztette el a hosszú fogság alatt.

Az 1917. év őszén az olaszok ellen megindult offenzívának kedvező eredményei még keltettek bennünk némi reményt, de csakhamar bele kellett törődnünk abba a tudatba, hogy csapataink győzelmei, tengeraltjáró hajóink pusztításai nem visznek közelebb a háború betegezéséhez s a mi szabadulásunkhoz. Az olaszok elleni offenzívában fogságba esett hadseregünkbeli mintegy 5 román nemzetiségű tiszt került Cittaducaléba, akiktől az otthoni életről kimerítő értesülést nyerhettünk.

December havában az olasz hadifogoly-főparancsnokság úgy intézkedett, hogy a cittaducaléi táborban összpontosítja a cseh nemzetiségű hadifogolytiszteket, illetve zászlósokat s ennél fogva a magyar, német, horvát és román tiszteket más táborokba helyezteti el. Nagyon lesújtólag hatott ez az intézkedés reánk, akik egy évi szerb hadifogság után immár két éve vagyunk olasz hadifogságban, hogy most három év után ismét más helyre kell mennünk bizonytalan időre. Harmincad magammal a Nápolytól délkeletre levő Muro-Lucanoi táborba kerültünk, míg a többi bajtársaink Nocera-Umbra és San-Vitoba (Monte Narba) helyeztettek el.

MURO-LUCANO.

DECEMBER 28-án indult csoporíunk útnak s Terni, Róma és Nápolyon keresztül éjjel értünk Potenzába, honnét kb. 14 kilométernyi gyalog utat kellett megtennünk Muro-Lucanoig. Potenza állomáson ismét felsorakoztunk albániai utunkhoz hasonló módon s utunk majdnem, hasonló is volt, amennyiben alig hagytuk el Potenzát, a folyton emelkedő utunk hóval borított hegyek között vezetett. A hajnali órákban értünk fel a murolucanoi kolostorba, mely teljesen behavazva, egy szentbernáthegyi kolostor hatását tette. Kárpáthy Tibor századosnál, mint az ott elhelyezett tisztek között rangban a legidősebbnél jelentkeztünk s a kolostor rectoriumában találkoztunk immár két év óta nem látott bajtársainkkal s forró tea mellett közöltük egymással élményeinket. Voltak, akiket több ízben egyik táborból a másikba helyeztek s ezektől a bajtársainktól megtudtuk azt, hogy a különböző táborokban kik vannak a szerbiai haditoglyok közül, hogy vannak elhelyezve s milyen ott az élet.

Az Elba szigetén lévő portoterraiói táborban többnyire németek voltak. Elhelyezésük tó volt a Villa San Martino nevű épületben, melyben 1814 május 5-től 1815. február 26-ig, tehát több mint egy évszázaddal ezelőtt I. Napoleon volt fogságban. Az ott elhelyezett bajtársak a tengerben sokat fürödhettek, míg nem egy tengeralattjáró hajónknak a portoterraiói vasművek ellen intézett támadása után más táborokba lettek áthelyezve.

A nocera-umbrai táborban németek és magyarok voltak egy szállodaépületben, talán a legjobban elhelyezve.

Az abruzzói hegyek között lévő cittadualei táborban elhelyezett magyarok a hosszú, nedves, hideg téltől szenvedtek, míg a Sardinia szigetének déli részén levő San-Vito (Monte Narba) táborba jutott, többnyire horvátok közül egyesek a nagyon meleg vidéken maláriába estek.

A muro-lucanoi kolostor egyike azoknak a kolostoroknak, melyekben szerzetesek már jó ideje nem laknak és pedig állítólag azért, meri még a szerény igényű barátok is arról panaszkodtak, hogy a szűk cellákban nincs elég levegő. Most egy ilyen apró, de csendes cellán két hadifogolytisztnek kellett megosztozkodnia, ami a citta-ducalei nagy 60 személyes zajos terem után szokatlan volt. Kő-tallal körülve-

A muro-lucanoi kolostor.

kis udvar volt egyetlen mozgási lehetőségünk s még szerencse, hogy az abnormális hóesés után beállott szép tavaszi időben a parancsnokság gyakran engedélyezett sétákat a közeli hegyekbe és erdőkbe.

1918.

Az 1918. évbe léptünk át s ezzel immár több mint három éve vagyunk fogságban és így természetes, hogy minden gondolatunk a szabadulás. Az olaszul tökéletesen beszélő Rosenberg Rezső bajtársunknak innét megkísérlett eredménytelen szökési kísérlete is meggyőzött bennünket arról, hogy más út a szabadulásra alig lehet, mint a kicserélés.

Minthogy hazulról, a szüleim útján megindított kicserélési ügyemnek eddig semmi eredményét nem láttam, itt Muro-Lucanóban magam kezdtem meg a cselekvést. A tábornak igen jóindulatú olasz orvosa kicserélés iránti kérvényemet a hadifoglyok római főparancsnokságához pártolólag felterjesztette. Nem tudom, hogy az otthoni kicserélési akciónak, vagy az én kérvényemnek volt-e az eredménye, de február közepén parancs jött, hogy a kicserélendő orvosi felülvizsgálati táborába, a Pisa melletti Calciba szállítsanak.

K I C S E R É L É S

NOVOTNY Gyula bajtársammal — ki szintén felülvizsgálatra lett rendelve — két olasz tiszt és négy őr kíséretében útra keltünk Muro-Lucanóból. Festményeimet is magammal vittem, minthogy a calcii felülvizsgálati táborból visszautasított bajtársaimtól értesülést szereztem arról, hogy az olaszok megengedik, hogy festményeinket az országból kivigyük. Három kötetbe kötött írott s illusztrált naplómát azonban Mátray Lajos és Goiléb István bajtársaim gondjaira bízva, otthagytam.*

A Pisa mellett fekvő Calci-ban, Olaszországnak talán egyik legnagyobb kolostorába kerültünk.

Az épület közepén van a kápolna s az alatta levő helyiségben sajtóságos módon a szeszfőző üstök, hol a karthausi barátok speciális italokat főztek. Most azonban csak egy-néhány fehérruhás barát volt a kolostor lakója. Az épületben egy osztrák tóhercegnek — ki annak idején szívesen tartózkodott a barátok között — fejedelmileg berendezett lakosztálya van. Az épületből a pisai ferde torony is látható. Ez a kolostor életünknek nagyon gyötrelmes napjait juttatja eszünkbe. Olaszország összes hadifogoly-táborai-ból ide lettek összpontosítva orvosi felülvizsgálat végett a kicserélendő tisztek és a legénység. Midőn a nagyszámú tisztet és katonát megláttam és amidőn megtudtam, hogy sokan vannak itt már hónapok óta és közülök sokat küldtek vissza a táborokba, a kicseréltetésem iránt táplált minden reményem szétoszlott. Mindnyájunknak az az egyetlen vágya, hogy hazamehessünk, az olasz orvosok szigorú vizsgálatán többnyire megghiúsult s havonta csak mintegy 30 tiszt lehetett oly szerencsés, hogy a kicserélő határállomásra, Comoba szállíttassék. Borzalmas volt látni azokat az eszközöket, azt a módot, ahogyan céljukat elérni próbálták. Az egészséges beteggé, a beteg még

* Mátray Lajos bajtársam hazatértekor csak a naplóm illusztrációit hozhatta magával, míg a naplóm ott maradt, Goiléb István bajtársamnak egy nagy koffert kitevő könyvei és naplójegyzeteivel együtt a muro-lucanói róm. kath. püspök gondjaira bízva. Háború végén sikerült Goilébnek a Trieszben lakó Szirák Lajos bajtársunk közbenjárásával könyveinket hazaszállíttatni.

betegebbé tette magát különböző módon. Voltak, akik naponta egy falat kenyéren kívül egyebei nem ettek, mások, kik nem tudták magukat az ételtől visszatartani, evés után azonnal hánytatóval akadályozták meg, hogy az étel táplálásukra ne szolgálhasson. A rendkívül erős Toscana szivarnak vízzel kivont levét itták meg egyesek; meztelenül, vizeslepedőt magukra véve, léghuzatba álltak némelyek, csak hogy az orvos lázt, vagy a tüdő megtámasztottságát konstatálhassa. Egy tényleges főhadnagy bajtársunk itt le nem írható módon a vesebajnak kétségtelen jeleit produkálta. Sokan öntudatlanul, egész életükre kiható betegséget szereztek maguknak abbeli igyekezetükben, hogy a fogságból szabadulhassanak s hazájuknak még segítségére lehessenek.

Én magam, aki azok közé tartoztam, akik a hosszú fogság tetet-lelket bénító abnormális körülményei között tornával és szellemi elfoglaltsággal igyekeztek magukat edzeni, láttam, hogy itt nehéz feladat előtt állok. Már hónapok óta megnövesztett hosszú szakállam s a naponta szüntelenül szívott erős Toscana szivarok folytán arcomnak beteges sápadtsága hozzájárultak ahhoz, hogy a tülspecialista orvos, aki nagyothallás miatt megvizsgált, talán kivételes jóindulatból, a kicserélendők közé sorozott.

Március közepén jutottam 30-ad magammal Comoba, hol még mindig aggodalmak között kellett várunk, amíg a kicserélő svájci vöröskeresztes vonat megérkezett. Comoban ugyanis a napi orvosi vizsgálatokon kívül még szigorú személy- és podgyászvizsgálaton kellett keresztülesnünk, ami nem volt könnyű dolog, tekintve, hogy az olasz togság alatt olasz szövetből ruhát, továbbá cipőket és sok iparcikket szereztünk be, amelyekből otthon nagy hiány volt. Volt rá eset, hogy egy csoportot még Comoból is visszaküldték. Ezek közül néhányan valósággal őrjöngtek, midőn a határról ismét vissza kellett térniök Olaszország belsejébe. Szerencsére velünk ez nem történt meg s így mintegy tíz napi itt tartózkodás után Comoból 1918. március 29-én este útnak indítottak bennünket s alig tíz perc múlva Chiassóban a szabad Svájc területén, a magyar-osztrák követség tanácsosának, Huszár Vilmosnak felesége magyarul kívánt nekünk, immár szabad embereknek: „Jó estét.” Az állomáson a lakosság óriási tömege fogadott.

Az éjszaka folyamán, ahol vonatunk megállott, mindenütt a legnagyobb szeretettel fogadtak s cigarettával és meleg csokoládéval kínáltak a lelkes svájciak.

Feldkirch határállomáson értük el az osztrák területet, hol a katonai parancsnokság élén kivonult díszszázad foga-

dott a magyar Himnus és a Gotterhalte hangjai mellett. A feldkirchi hölgyek által feldíszített városi színházban ebédét adtak tiszteletünkre s mindenképen igyekeztek velünk feledtetni azt, hogy tegnap még foglyok voltunk.

Ahol vonatunk elhaladt, mindenütt a legnagyobb ovációval fogadtak. Egy közbeeső ausztriai állomáson nagy meglepetéssel láttuk, hogy olasz hadifogoly tisztek minden őrizet nélkül szabadon járnak akkor, midőn mi — most már szabad emberek, de az olaszok szigorú őrizetének még mindig hatása alatt — a vonat lépcsőjét sem merjük elhagyni.

Linzben a feldkirchihez hasonló ünnepélyes fogadtatás után autókon s kocsikon vittek a Römerbergen levő kórházzá átalakított iskolába, hol orvostanárok s ápolónők a legnagyobb odaadással igyekeztek visszaadni az életnek minket, kik még rövid idővel ezelőtt Calciban magunkat rontva, betegséget szerezve, életünket veszélyeztetve, igyekeztünk visszanyerni szabadságunkat.*

Midőn Linzben a kórház adminisztratív ügyeit intéző tőhadnagy kijelentette, hogy a városba kimehetünk, vagy ha úgy tetszik, a Pöstlin Berg-re kirándulhatunk, dr. Gábányi főorvos bajtársammal szokatlanul tettük az első szabad lépéseket s minduntalan önkéntelenül is hátra tekinttünk, vajjon nem-e követ bennünket az őr.

Mintegy 5 napi linzi orvosi megfigyelés (karantén) után, menetlevelekkel ellátva, útnak eresztettek bennünket. Megindultság fogott el, mikor a magyar határon áthaladt vonatunk, de kábultság akkor, amidőn Budapest zajos torgatagába kerültem. Nem vártuk mi az ünnepeltetést, amúgy is tárasztó lett volna az nekünk, testileg-lelkileg elgyötörteknek, de jól esett volna, ha hazánkba érve, valaki fogad, aki útmutatással lát el három és negyed évi fogság után eleinte érzett gyámoltalanságunkban. A sok jelentkezés azonban csakhamar hozzászoktatott az itteni élethez.

Egy hónapi szabadságom után, nyelvismereteimre való tekintettel, a katonai távirat-cenzúrához osztottak be s itt alkalmam volt megtudni, hogy a nálunk fogságban levő olasz és szerb tiszteknek minden alkalom megadatott arra, hogy kulturális igényeik kielégítésére mindent beszerezhessenek s hogy magukat sportok által edzhessék. Megtudtam továbbá, hogy ha a fogságból valamelyik közülök megszökött, nem kínozták a szökés miatt a többieket egészségüket veszélyeztető büntetésekkel, nem csukták le őket s nem csuktak be miattok tábornokokat, hanem a

* Petrovszky Kálmán bajtársunkat és Kovács Zoltán ezredtársamat kiserelés közben Comoban, illetve Bécsben érte a halál.

szökevényeknek, midőn ismét elfogták őket, annyi napra vonták le a fizetését, ahány napig távol voltak.

Az 1918, év tavaszán — a Margitszigeten rendezett hadikiállításán — egy, a háború kezdete óta nem látott asszony-ismerősömmel találkoztam s mint aki sírjából feltámadottat lát, kérdi tőlem; hogy én élek-e még ? Elmondja, hogy a háború elején az a hír járt rólam, hogy harc közben a Szávába fúltam s ő azóta minden évben halottak napján egy koszorút dobott a Dunába az én emlékemre.

A hadikiállítás munkálatainál a Dunaparton olasz és szerb hadifoglyokat látva, őket anyanyelvükön szólítottam meg s ők a megelégedettség őszinte hangján mondták el, hogy jól keresnek s szabadon élnek.

Ezeket az embereket, a mi ellenségeinket s foglyainkat látva, eszembe jutottak három és negyed évi fogságomnak szomorú napjai, de egyben az a boldog érzés töltötte el szívemet, hogy most már én is szabad vagyok, akár csak ezek az ellenséges katonák, akik munka után ott sütkéreznek a Dunaparton a tavaszi napsütésben.

* * *

Lezártam naplóm, melyben híven igyekeztem leírni mindazok sorsát, kik velem körülbelül egyidőben, 1914. december havában estek szerb fogságba.

Nem terjedhetett ki ennél fogva naplóm azokra, akiket Nisbe érkezésemkor már fogságban találtam. Naplóm elején említettem, hogy a Potiorek-féle offenzíva előtt mindössze 151 tiszt és tisztjelölt került szerb fogságba (nagy részt a macsvai és szávaparti harcokban 1914. augusztus és szeptember havában), kik közül mintegy 30-an eleinte a nisi lovaskaszárnya piszkos nyeregkamráiban küzdöttek a patkányokkal és szenvedtek Radakovic szerb ezredes brutális bánásmódja alatt, ki vak gyűlöletében arra ragadtatta magát, hogy lovagló korbáccsal sorakoztassa a hadifogoly tiszteket.

Később mind a 151-en a nisi várba kerültek, hol a szerbek alaptalan vádak folytán (*Dr. Duchony, Zörner, Epstein* stb. ellen) indított hadbírószági eljárásokkal tették még bizonytalanabbá helyzetüket. A várból 1914. december havában a nisi szerb gyalogsági laktanyába helyezték el velünk, akik a Potiorek-féle offenzíva folytán kerültünk fogságba. Találkozásunkkor őszinte részvétellel tekintettünk ezekre a szerencsétlen bajtársainkra, kik immár 3-4 hónap óta voltak fogságban s nem sejtettük akkor, hogy még körülbelül három évi közös szenvedés vár mindnyájunkra.

Nem foglalkozhattam részletesebben a hadseregünkhöz tartozó s emberbaráti hivatásuk teljesítése közben fogságba jutott orvosainkkal sem, mert mint naplómban említettem, ők nem voltak velünk együtt elhelyezve. Orvosaink szerb kórházakba voltak beosztva, a genti egyezmény respektálásával kardjaikat megtarthatták, többnyire szabadon lakhattak, praktizálhattak s a szerb lakosság a „svába” orvosokat nagyon tisztelte s tanácsait szívesen vette igénybe. Közülök *dr. Stühmer* Frigyes Nisben teljesített kórházi szolgálatot s magányakorlatában a szerb magasabb körököt oly hálára kötelezte, hogy már 1915-ben különös kegy folytán kicserélés útján hazatérhetett.

Az elbánás nem volt mindenütt egyforma. Kragujevácbán *dr. Schatz* Róbert ezredorvos, *Altschul* Albert segédorvos, *Csatávy* egészségügyi zászlós és *Dénes* egészségügyi őrmester ellen, többnyire koholt vádak alapján, hadtörvényszéki eljárás indult. *Lauter* Pál ezredorvos Pirótból szökést kísérelt meg. Eltopták s büntetésének egy részét a nisi kaszárnyában, külön elzárva töltötte!

A „nagy út” alatt az orvosok egyrésze Prisztinán, de legnagyobb részük Prizrenben csatlakozott hozzánk és ettől fogva a rendelkezésre állott kevés gyógyszerrel, de annál több jóindulattal igyekeztek szenvedéseinket enyhíteni.

Okac Hugó ezredorvos a hadifogoly tiszték parancsnokának, *Zsitkovicnak* volt a „Leibarzt”-ja az albán úton.

Az orvosok közül sokan a legénységi transporttal tettek meg a nagy utat s velük együtt szenvedtek. Az orvosok közül *dr. Wild* Sándor** segédorvos-helyettes Cupriján, *dr. Brezcvsky* Emil ezredorvos pedig Káváján maradt vissza s szabadult meg a fogságból.

Olaszországba történt megérkezésünkkor orvosainkra mindjárt nehéz feladat hárult, az áthajózás alkalmával s az Asinara szigeten fellépett kolera, vérhas és egyéb betegségek leküzdésében.

Welsz Zsigmond segédorvos, ki már Nisből is szökni próbált, Olaszországból is szökést kísérelt meg *Marschall* segédorvos-helyettessel és egy közlegénnyel. Kis bárkájuk azonban a Bonitacio szorosban hajótörést szenvedett s ők Korzika szigetére kiúsztak. A francia őrség hősieles elszántságukat honorálva, tisztelgéssel fogadta ugyan, de az olaszok kezére adta őket.

Welsz Zsigmond segédorvos volt az, aki a sassari-i

* A szerb köznép és katonaság a magyar-osztrák tiszteket, orvosokat és a közlegényeinket röviden „svábák”-nak nevezte.

** 1918-ban a központi hatalmak csapatai által megszállott Romániában egy robbanásnál vesztette életét.

püspöknek asinarai látogatásakor előadta, mi minden terheli az olaszokat a nagyfokú fogolyhalálozás miatt.

Or. Sabányi Lajos tőorvos és *Bienenstock* Móric segédorvos-helyettes is sokat szenvedtek az olasz fogságban, úgy hogy az orvosok általában véve a szerbek bánásmódját az olaszoké fölé helyezik.

A hadifogságba jutott legénységünkről naplómban többször megemlékeztem s most még a következő általános adatokról számolhatok be:

A szerb hadifogoly-parancsnokság hivatalos kimutatása szerint a szerb hadifogságba jutott 62,000 ember közül csak mintegy 35,000 ember indult el az albániai nagy útra, mert mintegy 25,000 ember már Szerbiában kiütéses typhus és egyéb fertőző betegségek folytán sírba került. Albániában elpusztult s részben fogságból szabadult* mintegy 6,000 ember. A tengeren való átkeléskor mintegy 5-600 ember vesztette életét.

Asinara szigetén az albániai nélkülözések s a tellépett kolerajárvány annyira leapasztották a szerb haditogságba jutott legénységünk számát, hogy midőn 1916. év július havában Franciaországba vitték őket, már csak minfegy 17,000 ember volt életben. A francia töldről kapott levelezőlapok szerint azonban a foglyok visszavágyódtak az asinarai „pokolba”. A „Grandenation” bánásmódja folytán a foglyok száma állítólag 7,000-re apadt le, úgy hogy szerb hadifogságba jutott legénységünkből csak körülbelül minden tizedik ember maradt életben. A szerb hadifogságnak — minden más fogsággal összehasonlítva — ez a legszomorúbb eredménye.

* Halász Sándor 4. népfelkelő gyalogezredben tőhadnagy velünk együtt esett fogságba és sebesülten Üszkűbbe került, hol örültnek tetette magát oly sikerrel, hogy a szerbek visszavonulásuk alkalmával ott hagyták. Halász főhadnagy Üszkűbben hadifogolygyűjtő állomást állított fel s több ezer elcsigázott hadifoglyot mentett meg a hazának, amiért később kintüntetésben részesült.